

SERI SASTERA TIMUR DAN BARAT

KOLEKSI KLASIK yang dikenali sebagai perpustakaan bersejarah keleluasaan jiwa dan keseronokan pikiran. Barat dan Timur telah dibangun sejak zaman Hindu melalui puncak akhir Budaya Kesasteraan yang baik terapakah baik dan bersifat gunungnya.

Seri Sastera Timur dan Barat ini dimulakan dengan memperkenalkan hasil kesasteraan yang baik dari Timur dan Barat dalam bentuk yang berkesan menarik dan dengan bantuan yang penting pula. Bahasan setiap buku di dalam seri ini sangat diperbaikkan secara sertai dengan penjelasan dan pengalaman sahaja untuk dapatkan pihak pembaca merasakan kira-kira yang mudahnya membaca perkembangan perabotan.

Dalam seri ini juga

MEKAR DAN SEGAR

Bunga rancangan ciptaan pendek angkaran bantuan
Dipilih dan diterjemahkan oleh Asraf

CEDERA KINCHANA

Antologi terjemahan diJepan bantuan ciptaan pendek dunia
*Dipilih dan diberi Pengenalan serta anotasi
oleh Doreen May
dengan Kata Perzantian oleh Asraf*

ROMEO DAN JULIA

Lakon perchincangan oleh William Shakespeare
Diterjemahkan oleh Trisno Suwondo

CHINTA PERPAMA

Sebuah novel pujaungan besar Rusia Ivan Turgenev
Diterjemahkan oleh Asraf

GRANG LILIA DENGAN LAUT

Novel pendek pujangga Amerika Ernest Hemingway
Diterjemahkan oleh Abdullah Hussain

2546

F 5

EDISI BARU DENGAN PENGENALAN DAN ANOTASI
DI-SELENGGARAKAN OLEH KASSIM AHMAD

KISAH PELA-

YARAN ABDULLAH

KISAH PELAYARAN ABDULLAH

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN

01571012

Telah lulus sekitar tahun 1840 Abduallah bin Abdul Khaliq Muntahidah meninggal dunia, namun ia masih tetap dianggap sebagai tokoh terkemuka dalam dunia kesenianan Melayu moden. Anggapan ini berpusat di dasarkan pada hasil karya Abdulllah sendiri, hasil karya yang sampai sekarang dianggap penting untuk diteliti oleh seorang orang yang mempelajari perkembangan sastera Melayu seluruhnya.

Gaya bahasa Abdullah mungkin sedikit tidak sesuai dengan peradaban zaman baru sekarang ini, terapi hal ini tiada-tah penting benar. Lebih penting lagi konsep atau pandangan Abdullah yang diutarakan dalam hasil tulisannya itu. Dari ketamtuhan makabutih tulisan Abdullah ini perlu pula diceritakan dengan teliti sekali, supaya dengan demikian seseorang orang akan terkolini dalam menilai Abdullah sebagai pengarang menurut sejarahnya dengan mentela dan menilai hasil tulisannya itu dari segala sudut.

Dalam buku ini terdapat dua buah hasil karya Abdullah. Kisah Pelayaran ka-Kelantan dedasarkan atas naskah jawi yang dislemparkan oleh Dr. J. Pijlappel di Leiden pada tahun 1855, dan Kisah Pelayaran ka-Judah di-dasarkan atas transkripsi dari naskah lama oleh Dr. P. Voorhoeve.

Penyalenggaran Kisah Pelayaran Abdullah ini lahir saudara Kassim Ahmad, nophadesa untuk Ijazah M.A. dalam Jurusan seni di University Melayu Kuala Lumpur. Penggalan-nya yang berupa penggalan sa-chara ilmiah seru dengan anotasi-nya dapat menjadi petunjuk kepada seorang pelajar yang ingin memperdalam pengetahuan terhadap perkembangan sastera Melayu moden.

Folio 3a
3.25

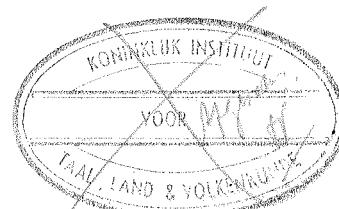
SERI SASTERA TIMUR DAN BARAT

KISAH PELAYARAN ABDULLAH

KISAH
PĚLAYARAN
ABDULLAH

KA-KĚLANTAN DAN KA-JUDAH
DI-BĚRI PĚNGĚNALAN DAN ANOTASI
OLEH KASSIM AHMAD

1960
KUALA LUMPUR
OXFORD UNIVERSITY PRESS
SINGAPURA
MALAYA PUBLISHING HOUSE LTD

1921

6167

63
Oxford University Press, Amen House, London E.C.4
GLASGOW NEW YORK TORONTO MELBOURNE WELLINGTON
BOMBAY CALCUTTA MADRAS KARACHI KUALA LUMPUR
CAPE TOWN IBADAN NAIROBI ACCRA

© Oxford University Press 1960

DI-CHETAK DI-SĒMĒNANJONG TANAH MĒLAYU

ISI-NYA

PĚNGĚNALAN, halaman 1

PĚTA PĚLAYARAN ABDULLAH, halaman 18

KISAH PĚLAYARAN KA-KĚLANTAN, halaman 21

KISAH PĚLAYARAN KA-JUDAH, halaman 127

CHATATAN I, halaman 155

CHATATAN II, halaman 176

P E N G E N A L A N

BĚSAR-NYA sa-saorang pěngarang hanya dapat di-tentukan oleh masa. Sěkarang sa-ratus ēnam tahun tělah běrlalu sějak wafat-nya pěngarang kita Abdullah bin Abdul Kadir Munshi. Jangka waktu yang lěbch sa-abad lama-nya ini chukup-lah untok měmungkinkan kita měninjau hasilz karya-nya sa-chara objektip dan kěmudian měnilai dirinya sa-bagai sa-orang pěngarang Mělayu.

Usaha² ka-arah chita² ini těntu-lah tidak dapat di-lakukan děngan sa-pěnoh-nya sa-bělum ada-nya naskah² yang bagus daripada karya² Abdullah di-samping kita. Kita běruntong karěna karya-nya yang těrpěnting, *Hikayat Abdullah*, sudah pun di-sajikan kapada khalayak pěmbacha oleh Dr. R. Roolvink dan Datoek Běsar¹ dalam běntok yang chukup měmuaskan. Untok *Kisah Pělayaran Abdullah* (ka-Kělantan dan ka-Judah) yang sa-sunggohnya měrupakan karya Abdullah yang kědua pěnting-nya, usaha saperti ini maseh harus di-sělenggarakan;² mogaz edisi ini dapat měngisi kěkosongan těrsébut.

* * *

Kisah Pělayaran Abdullah (ka-Kělantan) měmpěrlihatkan kědua-dua sifat Abdullah yang pěnting sa-bagai sa-orang pěngarang. Dia sa-orang pěměrhati yang amat těiliti těrhadap kěadaanz zaman-nya dan sa-orang pěngěritik

¹ *Hikayat Abdullah* (di-těrbitkan lagi děngan anotasi oleh R. A. Datoek Běsar dan Dr. R. Roolvink); Djambatan, 1953.

Sa-panjang yang kita kětahui, naskah litograf tulisan Jawi yang di-sělenggarakan oleh H. C. Klinkert pada tahun 1889 itu-lah satu-satunya naskah yang těrbaik yang di-sěrtakan děngan běberapa kětěrangan (dalam bahasa Bělanda) měngnai teks-nya.

yang sangat tajam těrhadap masharakat Mělayu dalam zaman-nya itu. Kita yang běrdarah Mělayu mungkin tidak bagitu sěnang měmbacha kritik2 yang sa-děmikian pědasnya měngěnai masharakat kita sěndiri (pada waktu itu), tětapi mahu tidak mahu harus-lah kita akui bahwa chatatan-chatatan-nya měngěnai kěhidupan orang2 Pahang, Těrengganu dan Kělantan dalam abad kěsembilan bělas itu měrupakan satu dokumentasi yang sangat běrharga. Dalam buku lain yang mana-kah dapat kita jumpai bahan2 sa-děmikian? Dan sa-panjang yang kita kětahui dia-lah satu-satu-nya manusia Mělayu pada waktu itu yang sanggup měmikirkan mas'alah2 sosial yang pěnting dalam masharakat Mělayu, dan yang běrani pula mělahirkan buah pikiran-nya sa-chara yang maseh dapat kita kagumi hari ini.

Soal yang sěring2 saja di-sěntoh Abdullah di-dalam *Kisah*-nya yang singkat ini ia-lah soal kěmundoran orang2 Mělayu. Soal ini dalam zaman kita pun maseh bělum habis di-pěrdebatkan orang, malah ini-lah yang měnjadi soal pokok—salah satu soal pokok, sa-kurang-kurang-nya—dalam chitaz pěmbangunan něgara sa-lépas měrdeka. Jus-těru karěna ini-lah maka apa yang tělah di-katakan-nya itu pěnting bagi kita. Kita pěrlu měngětahui dan měnělti pula hal2 yang tělah di-kěmukakan oleh sa-orang pěngarang Mělayu yang těrpělajar sa-ratus tahun dahulu měngěnai satu soal masharakat kita, apalagi kalau kita měngingat bahwa sa-panjang yang di-kětahui dia-lah satu-satu-nya bumiputera yang tělah měngambil pěrhatian yang běsar těrhadap mas'alah těrsěbut.

Bagini kata Abdullah:

'Maka ada-lah tatkala běrlayar itu, hati sahaya tiada juga lěpas daripada pikiran akan něgéri Pahang itu.

Maka apa juga sěbab-nya boleh jadi děmikian itu, sangat-lah miskin dan kěsunnyan něgéri itu, karěna dari dahulu kala těrmashhor nama-nya kapada sěgala něgéri běsar2, sěměna měnjadi kěchil děngan tiada di-rampas oleh musoh dan tiada di-tawan oleh něgéri lain2. Maka ada-lah pada sangka sahaya, bukan-nya dari sěbab pěrompak, karěna bělum pěrnah sahaya děngar khabar něgéri běsar2 yang hilang pěrniagaannya dan kěkayaan-nya oleh sěbab pěrompak; dan bukan-nya sěbab tanah-nya, karěna něgéri Pahang tanah-nya těrlalu gěmok; *dan bukan-nya sěbab kěla-laian orang-nya sahaja, karěna bělum pěrnah ada něgéri dalam dunia ini yang lalai orang-nya sěkalian*, jikalau boleh ia měndapat untong děngan kěrja tangan-nya, děngan kětětuan laba-nya, sěrta sěnang hatinya, maka jikalau kira-nya sa-těngah bahagian juga orang yang dalam sa-buah něgéri yang sa-hari2 ada měnchari kěhidupan-nya děngan rajin-nya, lagi děngan pěkěrjaan yang sětiawan, nischaya měnjadi běsar dan kaya-lah něgéri itu. Maka pada sangka sahaya, ini-lah sěbab-nya měnjadi miskin něgéri Pahang itu. Maka sěkalian orang yang dudok dalam něgéri itu *sěntiasa děngan kětakutan akan aniaya dan loba rajaž dan orang běsar2*. Maka ada-lah pikiran měreka itu, '*Apá guna rajin kita itu? Maka jikalau kita měndapat sadikit wang atau makanan, nischaya di-lobakan dan di-rampas oleh orang běsar itu.*' (hal. 42-43. Hurup miring saya sěngajakan untok pěněgasan).

Bagi jeněrasi sěkarang uchapan ini měngandong érti yang pěnting dalam dua hal. Pěrtama, hal děngan těgasnya di-tolak oleh Abdullah 'alasan' malas sa-bagai sěbab yang měnimbulkan kěmiskinan (di-kalangan pěndudok2

něgéri Pahang). Kedua, hal di-kémukakan-nya satu konsep baru yang měnunjokkan bahwa kěmiskinan orangz itu sa-bénar-nya satu penyakit sosial yang těrbit daripada satu macham susunan masharakat, dan bukan satu takdir dari Tuhan.

Apabila di-tinjau děngan kachamata zaman kita, maka dua hal ini saja sudah dapat měmpěrlihatkan Abdullah sa-bagai sa-orang pěmikir juga. Daripada-nya kita maseh dapat měnérima ilham, karěna bukan-kah dalam abad kě-dua puloh ini pun maseh ada orang yang sanggup měng-ulg-ulang dongeng lama bahwa miskin-nya orang Mě-layu itu karěna malas? Dan sunggoh pun konsep těntang pěnindasan yang di-kémukakan Abdullah měndapat chorak dan běntok yang sa-děmikian rupa dalam susunan masharakat Mělayu di-pantai timor pada waktu itu (dan yang sěkarang sudah tidak kědapatan lagi) namun érti tanggap-an ini maseh běrlaku di-dalam kěadaan masharakat kita sěkarang, karěna konsep yang di-kémukakan-nya itu mě-rupakan satu pandangan yang repolusioner těrhadap soalz masharakat. Bukan lagi dari sudut bangsa, bukan juga dari sudut agama, harus sa-suatu soal masharakat itu di-tinjau. Ada pěhitonganz lain yang lěbeh objektif yang sa-harus-nya měnjadi mata pěrtimbangan, karěna, saperti yang tělah di-pěrlihatkan oleh-nya, hakikat sa-bangsa dan sa-agama itu bělum dāpat měnjamin ada-nya simpati (da-lam masharakat yang sa-bangsa dan sa-agama itu) dalam halz ekonomi dan politik. Kapada angkatan kita yang běrtugas untok měmbina satu masharakat baru dari sa-jenis kěadaan masharakat běrbagai bangsa běrbagai agama ini, maka ini-lah satu pěngajaran, malah satu ‘rukun’ yang paling pěnting.

Pokok pangkal kěmiskinan orangz Mělayu di-pantai timor di-pěrlihatkan oleh Abdullah dalam satu chatatan

těntang pěrtemuhan-nya yang sangat měnarek děngan bě-běrapa orang pěndudok Kělantan. Děmikian kata-nya:

‘Maka datang-lah lima énam orangz běrkampong měngajak sahaya dudok běrchap-chakap dan běr-tanya-tanya khabar něgéri Singapura. Maka sahaya khabarkan-lah bagaimana hal bebas dan sěnang orang yang diam di-bawah běndera Inggris itu. Maka kata měreka itu, ‘Tuan, bawa-lah sahaya běrsama-sama. Maka biar-lah sahaya sěkalian měnjadi hamba tuan, karěna tiada sahaya sěkalian boleh tahan diam di-bawah pěrintah raja Mělayu ini, karěna těrlalu běsar aniaya-nya.’ Maka kata sahaya, ‘Apa aniaya-nya itu?’ Maka kata měreka itu, ‘Tiada-lah dapat saya khabar-kan, tuan, karěna takut tuan khabarkan kapada raja; nischaya di-bunoh-nya sahaya.’ Maka jawab sahaya, ‘Jangan takut.’

Maka kata-nya, ‘Sa-hariz měngěrjakan pěkěrjaan raja; dan makan minum sahaya dan anak bini sahaya, tiada di-běri-nya; di atas sahaya sěndiri juga. Dan lagi, baik pěrahu atau tanam-tanaman dan hidup-hidupan sahaya sěkalian, jikalau di-kěhěndak raja di-ambil-nya sahaja děngan tiada běrharga. Dan lagi, kalau ada běrharta dan anak pěrěmpuan yang baikz, jikalau běr-kěnan raja, di-ambil-nya juga; tiada boleh di-tahan-kan kěhěndak raja; dan jikalau di-tahankan atau tiada di-běri, di-suroh-nya tikam matiz sahaja.

‘Děmikian-lah hal sahaya sěmua-nya dudok dalam něgéri Mělayu, saperti dudok dalam něraka. Maka těrlalu-lah suka hati sahaya sěmua-nya hěndak pindah ka-něgéri orang puteh supaya boleh sěnang dan bebas.’ (hal. 101-102. Hurup miring saya sěngajakan untok pě-něgasan).

Chatatan di-atas, sa-lain daripada měnunjokkan lagi

analisa Abdullah těrhadap mas'alah kěmiskinan orang2 Mělayu di-pantai timor dalam abad kěsěmbilan bělas, juga měrupakan satu sumpahan yang tidak ada tolok bandingnya dalam kěsusastéraan Mělayu dari anak Mělayu sěndiri těrhadap raja-nya.

Nyata-lah daripada *Kisah* ini bahwa dalam pěmikiran Abdullah kěmiskinan-lah yang měnjadi mas'alah pokok dalam masharakat Mělayu di-pantai timor yang di-kunjungi-nya pada tahun 1837 (1838?) itu. Rasa-rasa-nya, ini satu pěrkara yang agak aneh juga, dan yang harus měnarek pěrhatian kita. Bukan tidak di-lihat-nya kěburokanz sosial yang lain, di-sébut-nya juga pěrkara2 běrjudi, běrmadat dan pělachoran, tětapi pěrkara2 ini tidak měnérima komentar yang sa-děmikian hebat. Malah pandangan-nya těrhadap pělachoran di-chěritakan-nya tanpa měngěluarkan pěrasaan-nya sěndiri (sělalu-nya, pantang dia běrbicha ra maka těrbit-lah isi hati-nya!). Hanya di-katakan-nya bahwa pělachoran 'ada-lah adat dalam něgéri itu, tiada měnjadi hina akan pěkérjaan yang děmikian itu.' Dan sebagai 'adat' mungkin dapat di-ubah sa-kira-nya ada kěmahuan dan daya dari sěluroh masharakat itu untok běrbuat děmikian, tětapi sa-bagai satu mas'alah sosial bukanlah mas'alah pokok. Bagini-lah barangkali jalan pikiran Abdullah. Bukan-kah aneh jalan pikiran ini dan kěanehan-nya justěru těrlětak pada pěrihal tiada-nya sentimen ta'sub yang dalam abad kědua puloh ini pun maseh dapat měngaborkan pandangan sa-saorang těrhadap soalz masharakat. Kělihatan di-sini bětapa progresif-nya Abdullah!

Di-samping měngagumi kětajaman pikiran Abdullah, kita tidak harus mělupakan bahwa chachat-chachat-nya pun bukan tidak ada. Dalam edisi *Hikayat Abdullah* yang di-těrjémahkan ka-dalam bahasa Inggris, A. H. Hill běrkata: 'Pěngětahuan Abdullah těntang sosioloji (ilmu kě-

masharakatan) sadikit sa-kali dan těntang politik tiada langsung.¹ Ini memang běnar dan kěběnaran-nya těrbukti dalam kritik2 Abdullah yang habis-habisan těrhadap pěměrintahan raja2 Mělayu pada waktu itu di-satu pihak, dan dalam pěmujaan-nya yang těrlalu těrhadap pěměrintahan Inggris di-pihak lain. Lěbehz lagi dapat di-lihat kěběnaran ini dari sikap-nya těrhadap pělbagai kěpěrcha-yaan dan adat rěsam orang Mělayu yang sěringkali dikatakan 'bodoh' itu.

Sa-wajar-nya-lah Abdullah měngutok kělakuanz zalist dan aniaaya dari para raja dan para pěmbesar Mělayu těrhadap ra'yat-nya, tětapi ingin juga kita měngětahui apakah tidak pěrnah těrlintas di-hati Abdullah pěrtanyaan měngapa-kah Inggris yang sa-děmikian di-sanjong-sanjong-nya karěna 'kěadilan' pěměrintahan-nya itu datang ka-Ta-nah Mělayu. Mustahil pěrtanyaan ini tidak pěrnah timbul. Malah di-dalam *Hikayat*-nya dia pěrnah běrkata bahwa orang Mělayu itu 'sělalu di-pěrintah oleh bangsa yang lain',² dan těntu-lah orang Inggris juga těrmasok dalam istilah ini. Apa-kah pada pěndapat Abdullah ini bukan suatu hal yang hina walau bagaimana 'adil-nya' pěměrintahan itu? Tětapi dia sěndiri tělah běrkata děngan tidak siluz lagi bahwa dia lěbeh suka hidup di-bawah pěměrintahan Inggris.³ Pědirian saperti ini memang dapat di-pěrtahankan di-dalam suasana zaman Abdullah,⁴ namun děmikian dapat-kah siapa2 měnyangkal bahwa sentimen děmikian měmpěrlihatkan tiada-nya 'kěsědaran nasional' dalam dada Abdullah sěndiri, saperti yang tělah di-kata-

¹ *Hikayat Abdullah*, JMBRAS Vol. 23 Pt. 3, hal. 32.

² *Hikayat Abdullah*, Djambatan, hal. 419.

³ Lihat teks hal. 104 dan 124.

⁴ Malah dalam zaman hampir sa-bělum měrdeka pun tabiat měndewa-dewanek pěnjah itu maseh tětap ada!

kan oleh Dr. Roolvink?¹ Sa-běnar-nya bukan sa-takat měnyatakan kěenggan-an-nya tinggal di-něgěriž Mělayu saja; dia malah pěrnah měmpěrburok-burokkan nama rajaž Mělayu di-děpan orang Inggeris.² Sa-bagai sa-orang yang mahir dalam bahasa Mělayu dia těntu sědar akan pěribahasa: ‘Měludah ka-langit měnimpa batang hidong sěndiri’!

Sa-lain daripada menguraikan kěganjilan ini dari sudut kěturunan Abdullah yang tidak sa-jati Mělayu-nya, mungkin kita harus měmpěrhitongkan kěadaanž zaman-nya. Dia memang těrbentok dalam suasana pěnjajahan. Tětapi kalau tidak ada pěnjajahan Inggeris mungkin tidak akan timbul tokoh Abdullah itu,³ karěna tidak shak lagi bahwa mělalui kontak-nya děngan běberapa orang Inggeris-lah maka pikiran-nya těrbuka kapada běberapa hal baru dari pěradaban Barat. Burok-nya pěnjajahan pun ada baik-nya juga, karěna dalam bidang sastéra Mělayu pěnjajahan mělahirkan sa-orang Abdullah. Pěrtanyaan yang harus kita jawab měngěnai Abdullah dalam hubongan-nya di-antara pěnjajahan Inggeris děngan kědaulatan bangsa kita ia-lah: Apa-kah hari ini kita sanggup měmbakar kědua-dua *Hikayat Abdullah* dan *Kisah Pělayaran Abdullah* yang běrsama-sama měrupakan wakil pěribadi-nya sěndiri kapada bangsa-nya? Ini satu saranan yang paling ganjil kalau tidak biadab tětapi kalau tidak di-kěmukakan kita mung-

¹ *Hikajat Abdullah*, Djambatan, hal. xi.

² Sa-masa Těngku Těměna sědang měraikan dia sěrta Grandpre di-kampung-nya, Těngku Těměna měnyuroh orang-orang-nya měmbawa ayam atau nyiur atau pisang untok di-hadiahkan kapada Grandpre. Abdullah pun běrkata: ‘Lihat-lah, ini-lah pěkérjaan raja Mělayu kapada sěgala ra'yat-nya itu.’ hal. 96.

³ Lihat Dr. R. Roolvink: ‘Dapat rasa-nya di-katakan: ta’ ada orang Inggeris těntu ta’ ada pula Abdullah!’ (hal. xii).

kin tidak akan sědar akan pěrtěntangan yang těrtulis di-dahi zaman-nya dan yang harus di-hadapi-nya baik sa-chara sědar atau tidak. Sěkarang kita měngětahui bagaimana Abdullah měnyělesaikan pěrtěntangan ini untok diri-nya. Dia tělah mělemparkan jauhž sěmangat ‘adat Mělayu pantang durhaka’ lalu měnganut sěmangat baru yang ‘asing’, yang lěbeh demokratis dan sesuai děngan kěhendak zaman-nya. Kalau di-akui bahwa dalam abad kě-sěmbilan bělas sa-orang pěngarang Mělayu yang pěnting tidak harus lagi měměgang konsep ‘Sějarah Mělayu’ dan ‘Hikayat Hang Tuah’, maka sudah sa-wajar-nya kita měněrima Abdullah sa-bagai sa-orang lagi pěrintis jalan dalam pěrkěmbangan pikiran bangsa kita.

Chetek-nya pěngětahuan Abdullah těntang selok belok pěrkěmbangan masharakat jělas dari kritik-kritik-nya těntang běběrpa kěpěrchayaan dan adat istiadat Mělayu. Tidak pěrnah di-sěmbunyikan-nya kěběnchian-nya těrhadap halž yang ‘bodoh’ ini. Měski pun dapat kita měmběnarkan biji butir hujah-hujah-nya, tětapi sikap-nya těrhadap soalž ini amat-lah salah. Dan salah-nya karěna gějalaz ini di-tinjau-nya sa-mataž dari sudut lojika, padahal selok belok pěrkěmbangan sa-suatu masharakat, sama juga děngan selok belok pěrkěmbangan sa-orang individu, tidak měmadai hanya di-uraikan dari sudut itu. Pěrhitonganž sikoloji juga pěnting. Dan jadi-nya sikoloji sa-suatu bangsa itu dari pělbagai macham ramuan: antara yang paling pěnting ia-lah kěadaan sěkitar-nya yang běrupa sosial, ya’ni těrmasok sistim politik-nya, sistim ekonomi-nya, sistim pěndidekan-nya, kěsusastéraan-nya, adat rěsam-nya dan kěpěrchayaan-nya. Měmpělajari halž ini běrma’na měmpělajari sějarah sosial masharakat itu dan hanya děngan pěngětahuan sa-umpama itu-lah dapat di-chapai satu ‘approach’ yang ‘sociological’, yang dapat měnjamin satu

pandangan yang běrimbangan. Sa-bělum měnyatakan adat itu dan ini ‘bodoh’, sa-patut-nya-lah Abdullah měnyělideki sěbab musabab timbul-nya adatz itu; tětapi harus di-ingat pula bahwa zaman Abdullah ia-lah zaman sa-bělum timbul-nya ilmu sosioloji.

* * *

Tiba masa-nya kita běrpaling kapada soal lain, yaitu soal bahasa.

Sa-panjang yang di-kětahui, Abdullah-lah sa-orang pěngarang Mělayu yang julongz kali-nya měmpěrkatakan bahasa. Di-dalam *Hikayat*-nya těrlalu sěring dia měněkan-kan pěrihal pěrlu-nya bahasa Mělayu itu di-pělajari oleh orang Mělayu sěndiri. Dia sěndiri měngusahakan těrbit-nya sa-buah edisi *Sějarah Mělayu* atas pěrhitongan bahasa sa-mataz.¹ Tětapi di-ukor dari ‘standard’ bahasa *Sějarah Mělayu* (bukan-kah dia sěndiri měngémukakan-nya sebagai sa-buah model karangan yang baik) bahasa-nya di-dalam *Kisah* ini tidak-lah sa-děmikian baik dan kadang-kali těrsua-lah kita děngan kalimatz sapěrti:

‘Maka sahaya těrima-lah itu khabar.’ (hal. 23)

‘Maka di-děkati-lah di-pěrahu itu běrtanya khabar.’ (hal. 118)

‘Maka apabila tětap-lah pikiran sahaya, ini-lah sěbab-nya něgéri itu tiada boleh orang měndapat kěsénangan dan kěséntosaan dalam-nya, karěna kurang baik pěrintah-nya.’ (hal. 43)

‘... supaya boleh sahaya mělihat sěndiri děngan mata kěpala dan boleh sahaya bandingkan děngan adat dan hukum di-něgéri yang di-těmpat sahaya di-pěranakan...’ (hal. 121)

¹ Lihat *Sědjarah Mělaju*, Djambatan, hal. xxix.

Kalau kita běrtanya měngapa-kah sa-orang pěngarang Mělayu yang měmpunyai pěranan sa-děmikian historinya dalam sějarah pěrkěmbangan kěsusastěraan Mělayu měmpěrlihatkan ‘kělémahanz’ dalam gaya-bahasa-nya, apa-kah jawab-nya? Jawab-nya mungkin tidak akan jělas sa-bělum dapat kita měmastikan latarbělakang pěndidekan bahasa Abdullah. Abdullah sěndiri bukan anak Mělayu jati dan daripada *Hikayat*-nya dapat kita kětahui bahwa guru-guru-nya juga kěbanyakkan-nya běrasal dari tanah Arab atau India. Sayang juga kita tidak di-běritahu-nya akan namaz hikayat dan kitab Mělayu yang di-tělaah-nya; namun bagitu, gaya-nya yang agak janggal itu rasa-rasanya běrpokok pangkal pada pěngaroh kitabz dan hikayatz ini-lah dan juga pada pěngaroh guru-guru-nya yang bukan Mělayu itu.

* * *

Akhir-nya tampil-lah soal: sa-bagai pěngarang, siapa dan di-mana dudok-nya Abdullah dalam pěrkěmbangan kěsusastěraan Mělayu?

Pěrnah di-katakan bahwa Abdullah ‘bapa kěsusastěraan Mělayu moděren’.¹ Dan sěgala buku měngěnai sějarah pěrkěmbangan kěsusastěraan Mělayu měmulakan bab moděren-nya děngan Abdullah.² Memang těpat-lah dia di-anggap děmikian. Dia-lah yang mulaz měmasokkan suatu konsep baru ka-dalam kěsusastěraan kita. Sa-bělum-nya, měmbacha kěsusastěraan Mělayu běrma‘na měmasoki sua-

¹ Lihat C. Skinner (Pěnyusun dan Pěnafsir), *Prosa Mělayu Baharu*, Longmans Green, 1959, hal. 2 dan 7. Lihat juga Kassim Ahmad, ‘Pěrkěmbangan Kěsusastěraan Mělayu Moděren’ (makalah), *Bahasa*, March 1959.

² Umpama-nya, lihat-lah Zuber Usman, *Kesusasteraan Baru Indonesia*, Gunung Agung, Djakarta, 1957.

tu alam yang jauh lagi ajaib—suatu alam yang wujud dalam khayal. Sa-bělum-nya, kesusasteraan kita bukan saja maseh dalam pěringkat dongeng, tětapi juga běrpijk di-bumi feudal. Di-samping měngisahkan dewa2 dan mam-bang, jin dan pěri, di-kisahkan juga pěristiwaz di-sékitar istana dan kěměgahan sérta kěgémilangan hidup para ningrat. Měngěnai pěngalaman hidup sa-hari2, apalagi pěngalaman hidup ra'yat biasa, sastera maseh měmbisu.¹ Tětapi děngan munchul-nya Abdullah lahir-lah suatu konsep baru. Konsep ini měrombak anggapanz tradisionil těr-hadap pěranan sa-orang pěngarang, těrhadap pěranan kesusasteraan dan juga těrhadap nilai sa-saorang individu dalam masharakat. Sa-orang pěngarang bukan lagi sa-orang tukang tulis yang měnggubah untok kěpěrluan dan kěsěnangan tuan-nya, mělainkan sa-orang manusia yang běrpěribadi sěndiri 'děngan pěndapat-nya dan pěndirian-nya sěndiri yang dapat, malah harus, di-kěluarkan dalam karangan-karangan-nya'.² Kesusasteraan bukan lagi samata2 untok měnghibor, tětapi untok 'měmbuka mata' dan měnimbulkan kěsědaran. Lěbeh2 lagi děngan konsep ini Abdullah tělah měmběrikan nilai baru kapada sa-saorang anggota masharakat. Dalam masharakat, raja dan ra'yat di-lětakkan-nya pada taraf yang 'sama tinggi dan sama rěndah'. Ini-lah bibit2 demokrasi yang baru hari ini kita rasa buah-nya yang mula2, bibit demokrasi yang ditanam sa-ratus tahun dulu dalam kěadaan yang amat pinchang. Dapat-lah kita katakan bahwa děngan Abdul-

¹ Chěritaz yang pěrnah di-namakan 'sastera ra'yat' sapěrti yang těr-dapat dalam kumpulan *Chěrita Jěnaka*, umpama-nya, měrupakan běntok sastera lama yang paling měnděkati kěhidupan ra'yat biasa, sunggoh pun suasana ajaib dan aneh itu tětap ada juga pada chěritaz děmikian.

² C. Skinner, sama, hal. 4.

lah kesusasteraan Mělayu tělah měnchapai satu pěrobahan struktural, ya'ni tělah mělangkah dari bumi feudal *Hikayat Hang Tuah*-nya ka-alam demokrasi yang lěbeh luas dan realistik.

Bětapa repolusioner-nya konsep yang di-bawa Abdullah (ka-dalam kesusasteraan Mělayu) těrbukti dalam hal tiada-nya suatu 'Angkatan Abdullah'. Sunggoh těrpěnchil dia dalam zaman-nya karěna zaman kesusasteraan Mělayu waktu itu maseh běratus tahun těrkěbělakang daripadanya. Sa-orang pěngarang Mělayu yang juga pěnting dan yang hidup sama sa-zaman děngan Abdullah, yaitu raja Ali Haji,¹ maseh měmpěrlihatkan suasana 'Sějarah Mělayu' di-dalam tulisan-tulisan-nya. Malah Syed Sheikh sěndiri, yaitu pěngarang pěnting yang pěrtama dalam abad kědua puloh dan yang oleh C. Skinner di-namakan 'pělopor roman Mělayu moděren',² bělum dapat di-katakan sa-moděren Abdullah dalam sikap-nya těrhadap soalz masharakat Mělayu.³

Namun 'kěmoděrenan' Abdullah bukan-lah di-dalam sěgala hal. Gaya-bahasa-nya jauh daripada nama moděren sunggoh pun, měnurut angka yang di-běrikan oleh A. H. Hill, Abdullah tělah měnggunakan čempat puloh tiga patah pěrkataan Inggěris yang běrlain-lainan di-dalam *Hikayat*-nya.⁴ Pěristiwa ini těntu-lah ada sěbab-sěbab-nya. Sa-suatu gaya-bahasa itu tidak běrubah děngan tiba2 karěna proses pěrubahan-nya proses sikolojis dan bukan

¹ Lahir-nya Raja Ali Haji 12 tahun sa-lěpas lahir-nya Abdullah dan mati-nya 16 tahun sa-lěpas mati-nya Abdullah. *Hikayat Abdullah* siap dalam tahun 1843 dan *Tuhfat al-Nafis* dalam tahun 1865 (?).

² C. Skinner, sama, hal. 71.

³ Mas'alah masharakat Mělayu yang pokok dalam pěnglihatan Abdullah, yaitu kěmiskinan, hanya měnchapai pěrnyataan yang sa-pěnoh-nya dalam karanganz Angkatan '50.

⁴ Lihat A. H. Hill, sama, hal. 26.

proses lojis. Daripada gaya ‘Sějarah Mělayu’ kapada gaya ‘Angkatan 50’ těrbentang satu jurang waktu sa-luas 300 tahun lěbeh dan dalam situasi ideal-nya tiap2 dětik dari tempoh ini měrupakan satu dětik pěnyesuaian di-antara yang lama děngan yang baru. Dalam rangkaian ini Abdullah běrada pada satu titik dan dia měnjalankan pěran-an-nya yang těrsendiri dan yang pěnting dalam proses pěrkěmbangan gaya-bahasa kěsusastěraan Mělayu. Pěrihal bahwa dia-lah yang mula2 měmasokkan sěmangat baru ka-dalam jiwa bangsa kita yang baru hari ini měmpěrlihat-kan kěségaran-nya dalam isi dan běntok hasilz sastěra Angkatan 50 (angkatan baru) sudah-lah chukup untok kita měnganugěrahi-nya nama ‘bapa kěsusastěraan Mělayu moděren.’

* * *

Edisi *Kisah Pělajaran Abdullah* ini měmuatkan juga teks kisah pělajaran-nya ka-Judah. Teks ini bělum pěrnah di-těrbitkan. Měnurut Prof. Dr. Roolvink, dalam tahun 1954 ada rěnchana hěndak měněrbitkan teks ini (běrsama děngan hasilz karya Abdullah yang lain) karěna niěm-pěringati tahun wafat-nya yang kěsaratus. Transkripsi sěrta děngan anotasi-nya sa-kali malah tělah di-kěrjakan oleh Dr. P. Voorhoeve, tětapi malang-nya, di-sěbabkan oleh sa-suatu hal, naskah ini tidak jadi di-těrbitkan.

Di-bandingkan děngan *Kisah*-nya ka-Kělantan, kisah ini ringan běnar. Bunyi-nya sa-akanz sa-buah laporan běrita yang panjang, yang di-tulis oleh sa-orang pěmběrita yang tidak shak lagi pandai měngarang. Sa-lain daripada mě-maparkan kapada pěmbacha ma'lumatz yang běrtaboran měngěnai běběrappa hal sějarah dan hal naik haji (yang sa-sunggoh-nya tidak bagitu pěnting dalam ērtikata bahwa ma'lumatz děmikian yang malah lěbeh lengkap dapat di-

pungut dari sumběrz lain), kisah ini měrupakan satu gě-jala bahasa yang měnarek. Dalam kisah ini, nampak-nya, Abdullah běraksi lěbeh bebas děngan bahasa-nya. Karěna itu maka kělihatan-lah Abdullah di-sini sa-bagai sa-orang gayawan; padahal di-dalam *Kisah*-nya ka-Kělantan lagak-nya sa-laku sa-orang pěngěritik masharakat tělah měngakukan tangan-nya sadikit.

Kisah ini tidak sěmpat di-sělěsaikan Abdullah karěna dia di-panggil měnghadap Tuhan-nya di-tanah suchi itu juga. Dari sěgi teks-nya běběrappa kěsulitan maseh bělum dapat di-pěchahkan, sunggoh pun, dalam tempoh yang ada pada kami, tělah kami usahakan sa-daya upaya untok měndapatkan kětěranganz yang di-pikirkan pěrlu.

* * *

Transkripsi těrbitan ini di-dasarkan atas dua buah teks. *Kisah Pělajaran Abdullah* (ka-Kělantan) di-dasarkan atas teks chetakan Jawi yang di-sělěnggarakan oleh Dr. J. Pijnappel di-Leiden pada tahun 1855. Teks ini ia-lah salah sa-buah salinan dari naskah asli Abdullah sěndiri, yang di-kěrjakan oleh běběrappa orang sarjana Bělanda. Kami měmpěrgunakan teks ini karěna usia-nya lěbeh tua dari-pada teks Klinkert (lihat nota 2, hal. 1) dan juga karěna pěrbedaanz yang di-dapati antara kedua-nya, walau pun tidak pěnting, namun dapat měmbuktikan bahwa teks Dr. Pijnappel lěbeh hampir děngan naskah asli-nya.

Teks *Kisah Pělajaran Abdullah ka-Judah* di-dasarkan atas transkripsi Dr. P. Voorhoeve yang tělah di-sěbutkan tadi (transkripsi ini ada di-tangan Prof. R. Roolvink yang tělah běrmurah hati měminjamkan-nya kapada saya sě-měntara běliau běrusaha měndapatkan kěběnaran Dr. P. Voorhoeve yang sěkarang běrada di-Leiden). Měnurut kě-

térangan Prof. R. Roolvink, teks ini telah di-turunkan dari salah sa-buah naskah Klinkert (nampaknya bukan naskah yang telah kita sebutkan yang bertarikh tahun 1889 itu).

Saya měrasa běrhutang budi kapada Dr. P. Voorhoeve karěna měmběnarkan saya měmpěrgunakan transkripsi-nya itu. Mengěnai transkripsi namaz orang dan namaž těmpat dalam *Kisah ka-Kělantan* saya měrasa běruntong karěna dapat měmakai chatatanz yang di-běrikan oleh H. C. Klinkert dalam edisi-nya yang tersbut. Sa-lain dari itu, saya uchapkan sa-tinggiž těrima-kaseh kapada Prof. Roolvink, Kětua Jabatan Pengajian Mělayu, University Malaya, Kuala Lumpur, karěna pěrtolongan dan galakan yang telah di-běrikan-nya kapada saya děngan sěgala sěnang hati sa-masa saya měnyědiakan edisi ini. Pěrtolongan dan galakan ini saya anggap tidak lain mělainkan sebagai bukti minat-nya yang jujor těrhadap bahasa dan kěsusastěaan Mělayu.

KASSIM AHMAD

*University Malaya, Kuala Lumpur,
Juni, 1960*

PETA TANAH MELAYU
YANG MENUNJOKKAN
KISAH PELAYARAN ABDULLAH

UKURAN BATU

10 5 0 10 20 30 40 50 60

KISAH PELAYARAN
KA-KELANTAN

KISAH PĚLAYARAN KA-KĚLANTAN

BAHWA ini Kisah Pělayaran Abdullah Abdul Kadir Munshi kapada tarikh sanat 1253 tahun.

Maka bahwa sa-sunggoh-nya kapada tahun itu adalah barang saudagarz orang China dan orang Yahudi yang dudok dalam něgéri Singapura, kiraž sa-puloh dua bělas orang, tělah měmbéri sambutan dagangan kapada China sampan pukat ēmpat buah, kiraž ēmpat lima puloh ribu ringgit banyak-nya, akan di-bawa-nya ka-něgéri Pahang dan Těrēngganu dan Kělantan, Pětani dan Sěnggora.

Hatta, běběrappa bulan lama-nya, maka kěděngaran-lah khabar ka-Singapura měngatakan něgéri Kělantan ada pěrang. Maka sěgala sampan pukat yang ada di-sana tiada di-lěpaskan raja ka-luar, karěna adat něgéri Mělaju, apabila ada pěrang dalam něgéri, maka sěgala pěrahuz dagang yang ada di-dalam něgéri itu tiada boleh kěluar dan masok. Kěmudian maka di-suroh-lah oleh saudagarz itu sa-buah sampan tambang měmbawa surat ka-Kělantan kapada Kapitan China Kělantan.

Shahdan, tělah sampai-lah surat itu, maka sěgera dibalas-nya surat měngatakan sa-sunggoh-nya Kělantan ada pěrang; maka sampan pukat itu pun ada-lah di-sana; maka jikalau boleh sěgala saudagar dalam něgéri Singapura min-ta tolong kapada Tuan Bonham supaya ia měmbéri surat kapada rajaž Kělantan akan měměliharakan sěgala pěrahu pukat itu, dan supaya boleh děngan sěgera-nya ia kěmbali ka-Sělat. Sa-tělah datang surat dari Kělantan, maka muafakat-lah sěgala saudagar itu běrsama-sama orang Yahudi, karěna harta-nya pun ada di-bawa oleh sampan pukat itu. Maka pěrgi-lah měreka itu sěkalian měnghadap Tuan

Bonham sérta mémohonkan surat akan di-kirimkan ka-Kélantan.

Shahdan maka di-béri oleh Tuan Bonham tiga puchok surat běrpalut kuning, sa-puchok kepada Raja Běndahara, dan sa-puchok kepada Raja Těměnggong, dan sa-puchok kepada Yang di-Pértuan Kélantan.

Kalakian, sa-tělah itu, maka di-sediakan dua buah sěkochi—sa-buah sěkochi Tuan Scott yang bérnama *Maggie Lauder*, dan sa-buah sěkochi Tuan Boustead yang bérnama *Water-witch*. Maka ada pukul ēmpat pětang, datang Baba Po Eng ka-rumah sahaya měmanggil sahaya, kata-nya, ‘Ada satu pěkérjaan boleh měndapat untong běsar; sahaya sěkalian hěndak měnyurohkan énchek pěrgi ka-Kélantan měmbawa surat kapada rajaž Kélantan.’ Maka jawab sahaya, ‘Bukan-nya sahaya punya suka itu, karěna sahaya ada dalam pěkérjaan Tuan North dan Tuan Travelli; maka boleh sahaya měmběritahu kapada tuanž kědua itu, jíkalau ia kasi izin boleh-lah sahaya pěrgi, adanya.’ Maka kata-nya, ‘Lěkasž, sěkarang malam itu sěkochi mau běrlayar.’

Hatta maka sahaya pun pěrgi-lah měmběritahu tuanž itu. Maka jawab-nya, ‘Kalau tuan boleh dapat untong, sahaya pun suka, supaya boleh měnjadi ringan hutangž tuan. Běrpa lama kira boleh balek?’ Maka jawab sahaya, ‘Sahaya bělum pěrnah běrlayar; kata orang, kalau ada angin baik, lima énam bělas hari boleh balek.’

Arakian, maka sahaya pun pěrgi-lah měndapatkan Baba Po Eng. Maka lalu di-bawa-nya sahaya ka-rumah Baba Bun Tiong. Maka ada-lah di-sana sěkalian saudagar běrkampung. Maka kata-nya kapada sahaya, ‘Běrpa mau upah-nya?’ Maka jawab sahaya, ‘Kalau baba mau kasi sa-ratus ringgit, boleh-lah sahaya pěrgi.’ Maka jawab měreka itu, ‘Tiada boleh; kalau énchek sahaja, boleh-lah; ini

ada sa-orang orang puteh běrsama-sama, dan lagi Baba Ko An pun.’ Maka muafakat-lah ia sama sěndiri-nya, kata-nya, ‘Sahaya běri dělapan puloh ringgit.’ Maka kata sahaya, ‘Tiada boleh.’ Kémudian kata Baba Bun Tiong dan Baba Kim Sui, ‘Itu sudah patut, énchek.’ Maka jawab sahaya, ‘Sahaya mau bawa sa-orang juru masak sérta makanan sahaya.’ Maka kata-nya, ‘Satu pun ta’ usah; sěmuanya ada sědia, makanan dan orang masak.’ Maka sahaya pikir-lah sa-kětika lalu saya těrima-lah itu khabar. Maka kata sahaya, ‘Baik-lah kita buat surat pěrjanjian.’ Maka kata Baba Po Eng, ‘Tiada-kah pěrchaya kapada sahaya?’ Maka jawab sahaya, ‘Apa-kah pěkérjaan sahaya ini?’ Maka jawab Baba Bun Tiong, ‘Enchek měnjadi juru bahasa Grandpre, Inggeris itu; jangan ia běrtutor Mělayu, boleh énchek měngértikan děngan bahasa Mělayu saperti adat rajaž; dan lagi barang sa-suatu pěkérjaan běrpakat tigaž orang; dan lagi kalau ada orang China sampan pukat mau běri émas atau wang tunai, boleh ambil masok dalam pěrahu.’

Kalakian, sa-tělah sahaya měněrima pěrintah itu, maka sahaya pun kěmbali-lah běrkěmas-kěmas pěti dan tikar bantal sahaya sěkalian-nya di-masokkan dalam pěrahu.

Maka ada-lah pukul dua bělas malam, yaitu kapada tarikh sanat 1253 tahun, kapada sa-haribulan Muhamarram, kapada malam Arba'a, yaitu kapada 27 haribulan March, tahun Masehi sanat 1838, maka bahwa dewasa itu-lah sahaya kěluar dari Singapura dalam sěkochi Tuan Scott yang bérnama *Maggie Lauder*, běrsama-sama děngan sěkochi Tuan Boustead yang bérnama *Water-witch*. Maka běrlayar-lah kěluar dari Singapura. Sa-tělah sampai ka-Tanah Merah, maka turun-lah ribut timor. Maka běrlaboh-lah di-situ.

Hatta, maka pada pagiž hari Arba'a, pukul énam, lalu běrlayar-lah děngan angin utara barat laut. Maka sampai-

lah antara Těkong denga Měrbukit. Maka běrtemu-lah denga sa-buah pěrahu pěraih ikan. Maka di-panggil, lalu datang-lah ia. Maka di-běli-lah ikan-nya: ada rapang lima bělas ekor dan hudang sadikit dan anak2 ikan sadikit, di-běli denga harga satu rupiah tiga duit, dan di-běri-lah nasi sadikit dan beras kira2 sa-gantang. Kěmudian ada kira2 pukul ēmpat pětang sampai-lah ka-Pěngěrang, lalu singgah-lah di-situ sěbab hěndak měngambil kayu chagak, dan batang dayong dan měmběli kajang sěrta měngambil ayer. Maka turun-lah sahaya sěkalian di-situ; sa-paroh orang pěrgi měmotong kayu dan sa-paroh orang pěrgi mandi di-dalam hutan. Maka běrtemu-lah sahaya denga Baba Cheng Keh, anak Ěncheck Eng dan saudara Baba Cheng Hai dalam hutan denga ēmpat lima orang China běrsama-sama měmotong kayu kěmudi wangkang. Sa-tělah běrtemu lalu kata-nya, 'Hai, ya Allah, Ěncheck Abdullah! Dari tadi pagi sampai pětang ini sělalu sahaja běrbunyi měriam di-sabělah Pěnyusok, kěmudian běrbunyi-lah pula sěnapang těrlalu banyak; ēntah kapal pěrang atau pěrompak tiada-lah sahaya tahu, ada-nya; ingat2, karéna ini musim lanun.' Maka jawab sahaya, 'Adat-lah itu, baba; ada ayer adā-lah ikan; ada padang ada-lah bilalang; ada laut ada-lah pěrompak!' Maka apabila di-lihat-nya sahaya tiada indahkan pěrkataan-nya itu, maka diam-lah ia tiada mau běrkhabar lagi.

Shahdan, ada-lah di-Pěngěrang itu sahaya lihat sa-puloh dua bělas pondok2 Orang Laut měmbuat bělat diam di-situ. Kěmudian di-pinta-lah bahagi sa-bidang kajang, haraga-nya tujoh wang, dan měmbayar sewa pěrahu pěnam-bang ēmpat wang. Maka orang pun měmbawa kayu chagak sěrta batang dayong dan ayer. Maka turun-lah ka-pěrahu lalu běrlayar, tětapi Baba Ko An daripada kětika itu, sěbab měněngar khabar pěrompak, maka běrubah-lah

warna muka-nya. Maka sahaya běrtanya, 'Měngapa baba sahaya lihat běrubah muka?' Maka jawab-nya, 'Sahaya ada mabok.'

Kěmudian běrlayar-lah běranyut-anyut sěbab tiada angin. Maka sampai-lah ka-Sungai Rěngit. Maka kělihatan-lah sa-buah pěrahu běrlayar dari těpi. Maka di-panggil-lah, lalu ia datang; ada běrmuat ayam, dan orang-nya ēmpat laki2 dan sa-orang pěrēmpuan tua dan sa-orang kanak2. Maka pěrēmpuan tua itu sahaya kěnal; dahulu ia tinggal di-rumah Tuan Thomsen. Maka saya běrtanya kapada-nya, 'Ada-kah ma' běrtemu denga kechi pěrang atau pěrahu payar? Ini pěrahu dari mana?' Maka jawab-nya, 'Sahaya datang dari Sědili hěndak ka-Těkong měndapatkan Raja Pěrang; maka pěrahu payar dan kechi pěrang ada di-Tanjong Punggai; dan lagi ada ēmpat puloh pěrahu pěrompak lanun di-Kuala Pahang dan pěrahu-nya pan-jang2 tujoh dan lebar-nya ēmpat děpa; sabělah2 pěrahu-nya dělapan měriam-nya; maka Dato' Běndahara Pahang hěndak běrangkat ka-Daik, ada lima puloh buah pěrahu-nya, maka sěmua-nya mudek kěmbali sěbab takut akan lanun itu ada di-kuala.'

Maka apabila di-děngar oleh Baba Ko An khabar orang itu, tiga bahagi jiwa-nya sudah hilang; maka puchat-lah muka-nya. Maka sěgala orang dalam pěrahu pun těrtawalah sěbab mělihat kělakuan-nya itu, tiada ia mau běrkata-kata kapada sa-orang pun mělainkan diam-lah sahaja.

Hatta, maka běrlayar-lah dari situ hingga sampai ka-Tanjong Rumenia. Maka angin salah, lalu běrlaboh-lah di-situ. Maka kapada malam itu běrděkat-lah kědua buah pěrahu itu. Maka kata Baba Ko An, 'Mari-lah kita muafakat běrtiga kapada tua2 pěrahu itu.' Maka jawab sahaya yang běrdua, 'Apa pakat itu?' Maka jawab-nya, 'Ada sa-orang orang tua, jurumudi Water-witch, ia konon pan-

dai měnilek; kita suroh lihat běnar-kah khabar orang itu.' Maka kata sahaya, 'Baba punya suka.' Maka běrkampong-lah sémua-nya běrtanya. Maka diam-lah ia sa-běntar, kě-mudian maka kata-nya, 'Khabar itu sa-sunggoh-nya, bukan-nya dusta, karéna hitam manis orang yang měmbawa khabar itu.' Maka yakin-lah Baba Ko An akan khabar dusta itu. Maka saběntarz ia bersungut kapada sahaya yang běrdua, kata-nya, 'Sěbab wang dělapan puloh ringgit itu-kah ēnchek hěndak měmbuang nyawa? Itu pun bělum těntu kita pěgang wang-nya mělainkan chělaka sudah kita děngar.' Dan banyakz lagi pěrkataan-nya měmbéri tawar hati orang yang hěndak pěrgi.

Kěmudian maka běrsiap-lah sahaya sémua-nya akan sěnjata, dan měriam sémua-nya di-isi, lalu běrlayar-lah. Maka ada-lah kira2 pukul dělapan pagi kělihatan-lah Tanjong Pěnyusok. Maka di-lihat děngan těropong, kělihatan-lah di-balek Tanjong Pěnyusok dua buah pěrahu běrlayar. Maka di-tuju-lah akan dia. Maka apabila děkat-lah, maka di-tanya kapada-nya, 'Pěrahu dari mana ini dan hěndak ka-mana?' Maka jawab-nya, 'Sahaya datang dari Sělat hěndak pěrgi ka-Pahang; dan yang sa-buah pěrahu ini hěndak ka-Těrèngganu.' Sa-tělah sudah, lalu běrlayar-lah dari situ sěrta měmbuang obat ēmpat puchok. Sa-tělah itu maka sampai-lah ka-Tanjong Kělisa. Maka běrmalam-lah di-sana. Sa-tělah esok-nya, maka běrlayar-lah. Maka kělihatan-lah wangkang dua buah hěndak ka-Sělat. Maka di-pěrahu pun ada kěkurangan ayer. Kěmudian kělihatan-lah babi hutan tiga ekor di-tépi pantai. Maka turun-lah orang sěkochi pěrgi měngambil ayer. Maka apabila masok-lah ka-dalam hutan, maka běrtemu-lah děngan Jakun. Maka apabila ia mělihat orang datang, maka lari-lah ia masok hutan, rioh rěndah bunyi-nya. Maka orang sěkochi pun lari-lah turun ka-pěrahu.

Sa-tělah itu maka běrlayar-lah. Ada kira2 pukul dua bělas malam angin salah; lalu běrhěnti-lah pada malam itu di-Tanjong Sěmubok. Maka esok-nya, pukul lima, maka běrlayar-lah sampai ka-Pulau Pěmanggil. Maka tengah běrlayar putus-lah těmberang di-tengah laut. Maka di-turunkan-lah layar sěraya měmbuat těmberang. Sa-tělah itu maka běrlayar-lah pula. Ada kiraz sa-puloh měnit lama-nya putus-lah těmberang lagi sa-kali, putus běsi itu; kěmudian di-tambatz, běrlayar juga děngan angin timor laut. Maka sampai-lah ka-Pulau Sěchewer di-Tanjong Gajah. Maka mati-lah angin itu, turun-lah utara angin sakal. Maka běrhěnti-lah di-situ hěndak měngambil ayer. Maka tiada-lah dapat ayer pada těmpat itu. Maka ada-lah kiraz pukul ēmpat pětang kěluar-lah hěndak běrlayar. Maka angin utara pun těrlalu kěnchang, tiada boleh měmbuka mata. Maka běrlaboh-lah pula di-situ; lagi pun ayer pasang harusnya těrlalu děras.

Maka běrlaboh-lah malam itu. Maka tiada těrtahan rasa-nya pěrahu itu di-hěmpaskan gělombang utara. Maka pada malam itu běrmuafakat-lah sahaya sěkalian běrsama-sama sěbab angin těrlalu kěras—bagaimana akal kita? Maka kata Baba Ko An, 'Mari-lah kita kěmbali ka-Sělat.' Maka jawab sěgala anakz pěrahu, 'Sahaya sémua-nya tiada mau; biar-lah mati dalam laut ini; karéna chuma-chumakah pěnat lělah sahaya sémua-nya lima ēnam hari ini? Kalau balek, barangkali Baba Bun Tiong tiada měmbayar upah-nya.'

Maka dari sěbab darurat, muafakat sahaya yang běrtiga sambil běrkata kapada orangz pěrahu itu, 'Jangan ēnchekz takut; jikalau tiada Baba Bun Tiong měmbayar upah itu, sahaya yang běrtiga nanti bayar lima bělas ringgit.' Kěmudian muafakat-lah měreka itu sama sěndiri-nya. Maka jawab-nya, 'Nanti-lah kita lihat angin ini sampai esok,

boleh-lah kita balek.' Maka těntu-lah sudah muafakat itu, maka běrlaboh-lah pada malam itu di-Tanjong Gajah.

Arakian, sa-tělah pagi2, maka měnyěběrang-lah ka-Pulau Babi Kěchik hěndak měngambil ayer. Maka dapat-lah sabuah sampan tambang burok anyut. Maka naik-lah pěrgi měngambil ayer sěrta mandi. Sa-tělah itu, maka turun-lah ka-pěrahu běrmaufakat, sa-běntar hěndak balek dan sa-běntar tiada mau balek. Kěmudian maka běrsumpah-lah běrtiga-tiga hěndak juga balek. Maka di-bongkar-lah sauh lalu běrlayar; ada-lah kira2 sa-puloh děpa jauh-nya, maka kata sa-orang, 'Baik juga lalu kita.' Maka kata Baba Ko An, 'Kalau bagini pasti-lah kita mati, hěndak sěrahanjiwa kapada lanun; gua tiada mau pěrgi; sěbab dia orang takut nanti hilang dělapan puloh ringgit, ia mau hilang jiwa-nya.'

Maka děngan děmikian, sa-běntar itu juga těntu-lah sě-mua-nya orang hěndak lalu juga. Maka běrlayar-lah běr-pal-pal děngan angin utara kěnchang. Maka ombak-nya pun těrlalu běsar. Maka taliz pěrkakas pěrahu pun banyak-lah putus2. Maka běrlayar-lah juga sa-malam-malam itu. Maka pada pagi hari, di-běri Allah sampai-lah ka-laut běbar. Maka ombak-nya tiada dapat těrkira-kira. Lalu běrlaboh-lah di-laut Tanjong Batu sěbab měnantikan ayer surut, karéna ayer těrlalu děras hingga sampai-lah pětang pukul tengah énam. Maka di-bongkar-lah sauh lalu běrlayar. Maka turun-lah ribut tenggara těrlalu běsar sěrta ombak-nya. Maka sa-běntar itu juga putus-lah běsi těmberang; mělainkan Allah juga yang amat měngětahui susah-nya pada masa itu, karéna pěrahu běrpusing-pusing di-hěmpaskan ombak děngan angin kěras; dan lagi makanan sěmua-nya sudah habis! Maka tiada-lah makan pada hari itu. Maka kěmudian di-ikat2 juga těmberang itu děngan rotan2. Maka di-layarkan-lah juga sa-malam-malam-

an itu. Maka pada pagi itu turun-lah pula ribut sěrta děngan hujan-nya. Maka pěrahu pun masok2 ayer sěbab ombak běsar itu. Maka děngan tolong Allah kělihatan-lah Kuala Pahang.

2

MAKA ada-lah kuala itu dua, dan běting-nya měnganjur sampai ka-tengah laut. Maka ada-lah pukul satu maka masok-kah di-Kuala Pahang itu děngan suatu jib sahaja; maka sa-orang sa-batang galah di-tangan měnahankan ombak. Maka ada-lah tatkala masok itu, pada sangka hati sěkalian orang, pěrahu itu pěchah-lah sěbab běsar sangat ombak-nya, saperti pohon nyiur tinggi-nya. Maka masing2 běrtériak. Kěmudian děngan tolong Allah masok-lah děngan sělamat-nya děngan tiada sa-suatu mara bahaya, adanya. Dua buah sěkochi itu, maka sěkochi běsar itu tinggal di-kuala; maka *Water-witch* di-bawa-lah mudek ka-hulu.

Maka ada-lah sifat-nya sungai itu těrlalu lebar, kira2 sayup mata měmandang sěběrang měnyěběrang; kiri kanan-nya pasir puteh, dan ayer-nya tawar. Shahdan, ayer-nya itu sěntiasa hilir sahaja, tiada běrbalas pasang; dan kalau kětika hujan di-hulu, sampai tengah laut-nya ayer tawar. Dan lagi dalam sungai itu ada běběrappa buah pulau: ada kěchil ada běsar.

Maka ada kira2 tengah dua jam běrlayar mudek itu, sampai-lah di-Kampung China. Maka sahaya lihat ada běběrappa ratus orang Mělayu dan China tělah měnanti děngan lěmbing dan sěnjata di-darat. Maka naik-lah sahaya běrtiga-tiga. Maka kata-nya, 'Pěrahu dari mana ini?' Maka jawab sahaya, 'Pěrahu ini dari Sělat měmbawa surat hěndak pěrgi ka-Kělantan.'

Kémudian datang-lah Těngku Siak dan Těngku Tan-jong sěrta bératus-ratus orang bértanya khabar négéri Sělat dan harga dagangan. Maka sahaya bérkhabar-khabar-lah děngan dia lalu sahaya bértanya-lah, ‘Mana Dato’ Běndahara?’ Maka jawab-nya, ‘Dato’ Běndahara dan Kapitan China sudah mudek ka-Jělai, di-těmpat orang měnchěbak ěmas.’ Maka kata sahaya, ‘Běrapa jauh dari sini Jělai itu?’ Maka kata-nya, ‘Lima bělas hari mudek boleh sampai.’ Dan lagi kata-nya, ‘Sa-panjang sungai kita mudek itu ada kampong orang; maka ada-lah buaya těrlalu ganas dalam sungai.’

Maka sahaya lihat hal négéri Pahang itu saperti dusun, ada-nya, tiada bérpasar dan kědai, dan tiada lorong yang boleh běrjalan-jalan, mělainkan di-Kampong China itu sahaja yang boleh běrjalan, ada kiraz lima puloh děpa. Tětapi ada-lah tanah Pahang itu sahaya lihat těrlalu sayang hati sěbab těrbuang děngan měnjadi hutan rimba, sěbab malas dan lalai orang dalam négéri itu. Maka sěkalian běneh dan pohon, jika di-tanam-nya nischaya měnjadi, sěbab sahaya lihat sěgala pohonz sěmua-nya suborz bělaka. Maka ada-lah sahaya lihat orang-orang-nya dalam sa-ratus barangkali sa-puloh sahaja yang ada békérja; dan yang lain itu lalai sahaja sa-panjang hari, dalam hal miskin dan jahat; mělainkan ada-lah pada sa-orang ěmpat lima jěnis sěnjata, sěntiasa hari tiada běrchérai daripada tuboh-nya. Dan yang ada sa-tengah tabiat měreka itu hěndak běr-chantek sahaja, měmakai kain baju dan sěluar yang bagusz, tětapi tiada ia mau měnchari jalan kěhidupan-nya. Maka ada-lah sěgala měreka itu, apabila mělihat sahaya sěkalian datang masingz běrkampong datang mělihat saperti suatu ajaib yang tiada pěrnah di-lihat-nya dahulu. Maka ada-lah sahaya lihat antara měreka itu kěbanyakkan orang yang makan madat, sěrta děngan kurus dan puchat-nya.

Shahdan lagi, ada-lah rumahz těmpat diam měreka itu sěmua-nya rumah atap; ada yang kěchil ada yang běsar; sěmua-nya rumah itu di atas darat. Maka těrlalu banyak sěmakz pada kěliling rumah-nya, lagi tiada děngan pěratoran rumah-rumah-nya, sa-buah di-sini dan sa-buah di-sana. Ada yang dalam hutan, ada yang di-pantai; ada yang běrpagar, ada yang tiada; masingz děngan suka-nya. Děmikian-lah sa-panjang sungai itu, sa-tompok di-sini, sa-tompok di-sana. Dan lagi těrlalu banyak kotor di-bawah rumah-nya. Maka tiapz rumah itu ada-lah limbahan di-bawah-nya dan sampah běrtimbun-timbun. Sěrta masok, maka pěnoh-lah bau busok itu ka-dalam hidong. Dan yang ada sěmakz, dan yang ada sa-hariz di-buboh-nya asap dari bawah rumah-nya měngasap nyamok. Maka apabila sahaya masok ka-dalam rumah itu, lěmas-lah napas dan běrayer-lah mata sěrta děngan pědeh-nya. Dan sěgala pakaian měreka itu sěmua-nya habis hitam dan tiada kěli-hatan mata kain-nya itu, ada-nya.

Shahdan, sahaya lihat saperti tanam-tanaman měreka itu, yang těrbanyak kělihatan nyiur dan pinang; tětapi pada masa sahaya di-sana dělapan buah nyiur sa-ringgit, ada-nya. Dan lagi ada juga sayorz sadikitz, saperti kěladí dan ubi dan kěledek dan těbu pisang, tětapi sěkalian itu datang dari hulu négéri. Maka ada-lah hidup-hidupan měreka itu daripada kěrbau dan kambing dan sadikitz lěmbu dan ayam itek. Adapun burongz yang banyak kělihatan itu gagak, pěnoh sa-panjang sungai dan kampong. Maka adapun sěbab banyak burong gagak dalam négéri itu ka-rěna ia měmakan sěgala kotor, saperti ikanz dan bangkaiz, ada-nya.

Běrmula, dagangan yang kěluar dari dalam Pahang itu yang těrbesar itu ěmas dan timah. Ada juga sadikitz orang běrtěnun kain sutera; dan kayu kěmuning ada juga kěluar;

dan saperti damar dan rotan sadikit². Shahdan, adapun dagangan yang boleh laku di-Pahang itu saperti apiun dan sutera dan garam dan beras dan kain² Eropah pun boleh laku sadikit². Maka sahaya bertanya darihal tempat kēluar emas itu. Maka kata orang di-sana; lima belas hari mudek baharu sampai ka-tempat emas itu, Jēlai namanya. Dan ada pula banyak jenis nama parit-nya itu. Dan lagi, kata orang, bērlaksa orang di-sana daripada China dan Mēlayu, lagi pun ramai tempat itu. Maka di-sana-lah tempat orang bērniaga. Dan lagi kata-nya, tērlalu banyak Jakun di-hulu Pahang ini. Maka ada-lah pēkerjaan Jakun itu mengeluarkan dagangan dari hutan, saperti gaharu dan kēmēnyan dan damar dan rotan. Dan lagi ada pula Jakun itu yang mēnchēbak emas bersama-sama dengan orang Mēlayu. Dan lagi, kēbanyakkan pula ia bērkēbunkēbun dan mēmbawa sēgala jenis² buah dari dalam hutan itu, di-jual-nya atau di-tukar-nya dengan tembakau dan garam kapada sēgala orang yang bērniaga itu, ada-nya.

Bērmula, Sungai Pahang itu hulu-nya bertemu dengan tanah Mēlaka. Maka saperti makanan dalam Pahang tērlalu-lah susah; kalau orang dagang hendak mēmbeli tiada dapat, lagi dengan mahal-nya harga-nya, sēbab tiada bēr pasar dan kēdai; tētapi kata orang dalam nēgéri itu tiada mēnjadi kēsusahan, sēbab ia sēkalian sudah biasa dalam hal itu.

Sa-bērmula ada-lah suatu adat nēgéri Pahang itu mēnjadi susah dalam pikiran sahaya: darihal bēlanja nēgéri itu ēnam bēlas tampang sa-ringgit, dengan tiada boleh di-pēchah² dengan tiga suku dan sa-tēngah-nya dan sa-suku-nya. Maka jikalau kita hendak mēmbeli barang pērkara yang kēchil, mēlainkan sa-tampang juga di-bērikan. Maka sahaya bertanya kapada putera Bēndahara yang bērnama Tēngku Sulaiman, 'Tiada-kah boleh Tēngku di-ubah² adat

bēlanja nēgéri Pahang ini?' Maka tērtawa ia, sērta katanya, 'Bēberapa kali sudah ayah sahaya hēndak mēngubahkan adat ini maka harimau pun ganas mēnangkap orang, dan buaya pun ganas di-sungai; sēbab itu-lah tiada jadi di-ubahkan adat itu, karēna dari asal-nya nēgéri ini dēmikian-lah bēlanja-nya.' Maka apabila sahaya dēngar khabar itu, tērsenyum-lah sahaya lalu diam, tētapi dalam hati sahaya, sa-kaliz tiada pērchaya akan hal itu.

Shahdan, maka ada-lah darihal China yang ada dalam nēgéri Pahang itu, sahaya lihat sēmuanya China H-y-a sahaja di-kampong China itu. Maka ada-lah rumah² mēreka itu sēkalian-nya atap; ada masing² mēnaroh sadikit² barang² dalam rumah-nya, saperti kain dan makanan dan sa-bagai-nya. Maka kalau orang hēndak mēmbeli pērgilah bertanya kapada-nya. Maka masing² ada-lah bērbinkikan pērēmpuan Bali dan Mēlayu. Maka ada-lah anak² mēreka itu sēkalian sahaya dēngar di-pērgunakan-nya bahasa China tērlēbeh daripada bahasa Mēlayu. Maka ada-lah pula sa-buah rumah kēchil, atap juga, rumah tempat mēnaroh bērhala-nya.

Bērmula, maka ada-lah banyak orang Arab di-sana, dari pada Sayid dan Sheikh. Maka ada-lah Sayid itu kēturunan daripada Rasul Allah. Maka sēgala anak chuchu-nya itu sēmuanya bērnama Sayid, ada-nya. Maka Sheikh itu kēturunan daripada sahabat² Rasul Allah. Maka sēgala anak chuchu mēreka itu sēkalian-nya bērnama Sheikh, ada-nya. Maka mēreka itu sēkalian di-takuti orang Mēlayu akan dia. Maka bahasa mēreka itu kapada orang Arab itu saperti bērbahasa kapada raja². Maka apabila ia bērkata-kata maka dudok-lah ia dahulu mēmbéri hormat, bērtēngku dan hamba tēngku. Maka ada-lah pēkerjaan orang² Arab itu bērniaga. Maka kēbanyakkan kaya dari pada yang miskin, dan rumah² mēreka itu pun tērlēbeh

indah-nya daripada rumahz orang Mělayu; dan barang pěkérjaan-nya dan pěrkataan-nya těrpakai kapada raja; tětapi rumah měreka itu pun daripada atap juga. Maka ada-lah kampong měreka itu pun běrlainan děngan kampong Mělayu; ia tinggal di-těpi pantai sěběrang Kampong China. Maka dalam kampong tuanz itu-lah ada masjid běrděkat-děkat děngan kampong Dato' Běndahara. Maka ada-lah masjid-nya atap dan sa-paroh dinding-nya papan. Maka dalam masjid itu-lah Dato' Běndahara dan sěgala orang Mělayu sěmbahyang Jum'at, ada-nya.

Shahdan, maka tiada-lah těntu satu atau dua těmpat orang měngajar měngaji, mělainkan ada-lah dalam sapuloh dua bělas rumah sa-orang dua orang anakz měngaji Kur'an, bukan-nya bahasa Mělayu, karěna děmikian-lah adat dalam sěgala něgériz Mělayu dalam dunia. Maka tiada-lah ia bělajar bahasa-nya, mělainkan sěmua-nya dari-pada kěchil-nya ia měmulai měngaji Kur'an juga děngan tiada ia měngerti, mělainkan barangkali dalam sa-ribu tiada sa-orang yang měngětahui ěrti Kur'an itu děngan bětul-nya.

Sa-běrmula, ada-lah bahasa měreka itu bahasa Mělayu, lagi halus dan bětul jalan bahasa, karěna asal-nya bahasa-nya itu tumboh-nya dari Johor. Maka ada-lah sahaya těrsangat dukachita, ada-nya; sěbab sayang hati měněngarkan bunyi bahasa měreka itu těrlalu bagus lagi děngan manis-nya karěna tiada měreka itu mau bělajar bahasa-nya sěndiri, lagi pun tiada ia měnaroh akan těmpat bělajar itu. Maka jikalau kira-nya di-usahakan oleh měreka itu měnchari guru yang pandai akan měngajar anakz měreka itu, nischaya pěnoh-lah dalam něgériz Mělayu orang yang tahu měmbacha dan měnulis dan měngarang sěgala jenis kitabz dan ilmuz. Maka sahaya pohonkan kapada Tuhan yang maha běsar supaya di-bukakan-nya

mata hati měreka itu akan měndapat pikiran yang běnar lagi běrguna, ada-nya. Bukan-kah kědudokan yang děmikian itu sia-sia, ada-nya? Yang di-kějar tiada dapat, dan yang di-kendong běrchipiran, ěrti-nya: bahasa Arab itu tiada dapat dan bahasa-nya sěndiri itu pun těrbuang. Maka bukan-kah salah yang běsar itu, sěbab měnhilangkan umor kanakz itu děngan tiada bělajar bahasa-nya?

Maka bahwa sa-sunggoh-nya ada-lah pada sangka měreka itu, sěkalian ilmu měngarang itu suatu pěkérjaan yang ringan lagi děngan mudah-nya, boleh měndapat děngan měněngar-něngar dan měniru-niru sahaja. Maka ada-lah sangka yang děmikian itu salah. Maka bahwasa-nya ada-lah pěkérjaan měngarang itu suatu ilmu yang těrběsar, ada-nya, dalam bahasa sěgala bangsa, karěna ada-lah dalam-nya itu běběrpa rahasia dan kěelokan yang těrsembunyi. Maka jikalau kira-nya tiada ia indahkan dan usahakan děngan měnchari guruž yang biasa dalam ilmu itu, nischaya sěgala suratz kiriman-nya dan karangan-nya changgong, ada-nya, sapěrti kěchuali kěbanyakkan suratz orang Mělayu dan suratz rajaž yang tiada bětul atoran-nya dan ejaan-nya dan hubongan huruf-nya, dan běrtukar-tukar huruf-nya, dan hilang kěmanisan bahasa-nya dan kuasa-nya. Maka ada-lah sěbab sangka-nya yang salah sapěrti yang těrsébut itu tadi, měndatangkan běběrpa ribu orang yang tiada tahu měmbacha surat dan měnyurat dan dudok dalam bodoh děngan buta mata-nya; kayu di-katakan-nya batu dan langit hěndak di-chapai-nya děngan tangan-nya. Maka bukan-kah běběrpa banyak gunanya jikalau kita pandai dalam bahasa basahan sa-hariž? Maka apabila kěbanyakkan kělak orang yang tělah pandai dan měngětahui kěsědapan bahasa dan rahasia-nya, maka běrtambah-tambah pula běběrpa kěelokan dan těrtib sěrta adab pada barang kělakuan-nya, istimewa pula bagi sěgala

raja2 dan orang bésar2 dan pěgawai2 měměliharakan bahasa itu sěrta ia měngusahakan měngajarkan dia kapada sěgala kaum kěluarga-nya dan ra'yat sakai-nya. Maka jika-lau kira-nya banyak anak2 raja2 dan orang yang pandai měnulis dan měmbacha sěrta měngětahui akan ěrti-nya, dan měngarang, bukan-kah kěmuliaan běsar, ada-nya? Maka ada-lah pada sangka sahaya, apabila di-biarkan juga akan sěgala hal ini, lama kělamaan-nya kělak nischaya hilang-lah nama Mělayu dari dalam dunia ini, ada-nya.

Kalakian, kěbanyakkan pula anak2 raja di-situ, anak raja di-sini; maka ada-lah masing2 itu měnaroh běrpuloh-puloh kawan-nya. Maka ada-lah pada pikir sahaya, orang2 itu-lah měmbuat gaduh sa-hari2 dalam něgéri atau di-rumah2 orang. Maka hamba raja pun těrlalu banyak dalam něgéri. Děmikian-lah asal-nya měnjadi banyak itu; maka misal-nya sa-orang sudah měmbunoh orang atau měmbuat pěkěrjaan salah běsar dalam něgéri, maka pikir-nya, 'Dapat tiada akan di-bunoh juga hukum-nya; jikalau děmikian baik-lah aku měnjadi hamba raja.' Maka běrlari-lah ia měndapatkan raja sěrta měnyěmbah měngaku dosa-nya, hěndak měnjadi hamba raja. Maka raja pun měmběri-lah suatu tanda kapada-nya akan měnjadi orang dalam. Maka orang itu sampai anak chuchu-nya běrnama hamba raja; tiada-lah sa-saorang pun běrani měmbuat apa2 akan dia, karěna ia orang dalam, ěrti-nya, hamba raja. Dan lagi ada-lah adat-nya, kalau orang měmbunoh hamba raja sa-orang, tujoh orang bela-nya; sěbab itu měnjadi bebas-lah hamba raja itu dalam něgéri. Maka kalau apa2 pěrbuatan-nya salah, tiada-lah di-pědulikan; karěna takut orang akan raja. Maka sěbab itu hamba raja itu pun měnjadi běsar-lah dan kěras hati-nya; sěbab orang takut akan dia. Maka pěrbuatan-nya pun makin-lah běrtambah-tambah jahat-nya kapada orang něgéri. Dan lagi banyak-lah jadi fitnah dari-

pada orang2 itu. Maka barang yang tidak2 di-adakan-nya kapada raja. Maka raja pun pěrchaya-lah akan dia, sa-hingga raja měmasokkan diri-nya dalam pěkěrjaan itu. Maka pada akhir-nya banyak-lah hamba Allah měnjadi binasa sěbab hal itu.

Sa-běrmula, ada suatu khabar sahaya děngar dalam Pahang: kalau kira-nya ada sa-orang orang běr hutang ka-pada sa-orang, maka apabila sampai janji-nya, pěrgi-lah ia měminta harta-nya kapada orang yang běr hutang itu; maka ia měminta tanggoh sěbab bělum ada; maka orang yang ěmpunya wang itu měmanggil běběrapa orang hamba raja, kata-nya, 'Nanti sahaya upah sa-kian, pěrgi-lah min-takan wang sahaya kapada si-anu itu.' Maka pěrgi-lah hamba raja itu kapada orang yang běr hutang itu mě-minta děngan kěras-nya. Maka kata-nya, 'Jikalau tiada ěngkau bayar, sěkarang juga aku tikam.' Maka ada orang yang tělah mati di-tikam-nya dan ada orang yang sěbab takut itu pěrgi-lah běrjual barang-barang-nya yang tiada patut2 harga sěbab měmbayar rial itu. Shahdan, těrba-yak-lah di-takuti orang akan hamba raja itu sěbab sěgala pěrkara yang těrsébut tadi.

Shahdan, ada-lah pula adat dalam něgéri Pahang, apa-bila sa-orang běrbuat salah běsar, maka di-salang-nya. Maka ada pula orang yang di-sula-nya. Maka ěrti salang itu, di-ikat-nya kaki tangan orang itu, lalu di-dudokkan-nya di-haluan pěrahu, di-kayohkan-nya kapada sa-buah anak sungai. Sa-tělah sampai maka pěrtanda itu ada měmbawa sa-bilah kěris panjang daripada Běndahara; maka di-tikam-nya akan orang itu di-těmpat pěnyalang-nya. Sa-tělah mati-lah, maka pěrgi-lah pěrtanda itu di-kampong China měminta pada tiap2 rumah sa-tampang akan bělanja měnanamkan orang yang mati itu. Maka ěrti sula itu, di-tikam-nya děngan puchok nipah dari lobang pantat-

nya sa-hingga lalu ka-dalam pérut-nya: dëmikian-lah adanya.

Bërmula, maka ada-lah sahaya bërtanya kapada orang² dalam négéri itu, ‘Tiada-kah boleh di-ubah² adat atau barang pékérjaan yang tiada baik ini?’ Maka jawab-nya, ‘Ada-lah sëkalian adat dan pékérjaan ini sémua-nya dari-pada adat purbakala; jikalau barang siapa mëngubah atau mëmchahkan itu, nischaya di-timpa daulat marhum yang tua².’

Maka ada-lah dalam pikiran sahaya yang bodoh lagi yang tiada mëmpunyai ilmu ini, jikalau këkal adat dan pékérjaan dan këlakuan yang télah tersébut itu, maka dapat tiada lama këlamaan-nya këlak sunyi dan rusak juga négéri Pahang itu, sëbab mëreka itu sëkalian mëngaku diri-nya sahaja pandai. Adapun sëbab-nya pikiran itu datang karëna tiada mëreka itu mau mënurut adat orang, lagi pun tiada ia mëmpunyai ilmu, mënjadi makin sahari makin bodoh-nya bërtambah, saperti katak di-bawah tëmpurong, ada-nya; maka ada-lah pada sangka katak itu tëmpurong itu-lah langit.

Maka këmudian daripada itu, maka sahaya pun hilir-lah bërhënti di-Kuala Pahang dua hari lama-nya, sëbab di-dalam sa-hari èmpat kali lima kali ribut bësar siang dan malam, sërta dëngan hujan-nya.

Hatta, maka pada malam Khamis datang-lah sa-buah pérahu këchil dari Kuantan. Maka bërkhabar-lah ia kapada anak² pérahu mëngatakan ada pérahu lanun di-Tanjong Tujoh, èmpat puloh buah dan di-Pulau Kapas pun ada dan di-Pulau Rëdang pun ada; maka télah didapati-nya dua buah pérahu orang Kuantan, dan dua buah lëpas lari. Maka orang-nya lanun itu sémua-nya bërcha-chah badan-nya. Maka datang-lah Ènchek Ribut itu mëmberitahu sahaya pada malam. Maka daripada sa-orang ka-

pada sa-orang këdëngaran khabar itu mënjadi pëchah-lah khabar itu. Maka apabila terdëngar-lah kapada Baba Ko An maka mënjadi télalu-lah susah hati-nya, sa-malam-malam itu tiada-lah ia tidor. Maka ada dalam Pahang satu sampan pukat dan nama chinchu-nya Ah Heng; ia hëndak bërlayar ka-Sëlat. Maka pada esok-nya ia përgi kapada sampan pukat itu hëndak mënumpong ka-Sëlat. Maka datang-lah ia ka-pérahu mëngikat tikar bantal-nya dan sëgala përkakas-nya. Maka kata sahaya, ‘Baba Ko An, jangan përchaya orang punya khabar itu, bohong; sahaya pikir orang hëndak mënchoba hati kita sahaja; maka sëkarang hëndak ka-mana Baba përgi?’ Maka jawab-nya, ‘Sahaya hëndak mëngikut sampan pukat itu ka-Sëlat.’ Maka jawab sahaya bërdua Grandpre, ‘Bagaimana Baba hëndak pulang karëna harap Baba Bun Tiong kapada kita bërtiga akan mëmbawa surat ini ka-Këlantan?’ Maka jawab-nya, ‘Ènchek bërani, përgi-lah; sahaya takut, tiada mau mëmbuangkan jiwa sahaya chumaz.’

Maka dalam hal itu, tiada-lah baik hati-nya lagi; tarek napas, turun napas, sërta dëngan ayer mata-nya. Maka sabéntar lagi kata-nya, ‘Sahaya sakit, sëbab itu sahaya mau pulang.’ Maka jawab sahaya, ‘Jikalau Baba pulang, pasti sahaya orang këdua pun mau pulang juga, karëna sama Baba ada surat² China hëndak bëri kapada Kapitan China Këlantan.’ Maka jawab-nya, ‘Sahaya tiada mau përgi ka-Këlantan.’ Maka ada-lah bëbërapa banyak përkataan yang di-katakan oleh Grandpre kapada chinchu itu mëlarangkan supaya jangan di-bawa-nya akan Baba Ko An.

Maka këmudian bërmuafakat-lah sahaya këdua Grandpre përgi mënchari orang yang mëmbawa khabar itu. Maka sahaya përiksa kapada-nya, lalu jawab-nya, ‘Orang lain bërkhabar kapada sahaya, èntah ya, èntah tidak.’ Maka sahaya pikir, ‘Ini sunggoh² khabar dusta.’ Maka

sébab itu tétap-lah hati sahaya këdua-nya hëndak bërlayar juga ka-Këlantan; jikalau mati sudah-lah dëngan hukum Allah; asal sampai surat ini. Maka bërpuloh-puloh kali sahaya panggil hëndak bërlayar kapada Baba Ko An, maka tiada juga ia mau. Maka ada-lah tiada bërkëtahuan laku-nya sërta dëngan ayer mata. Maka kata-nya, ‘Bukan-kah dua tiga kali sudah Tuhan Allah mëmbëri tanda mënyuroh balek; përtama-tama temberang dua kali putus, këmudian dapat sampan tambang burok di-Pulau Babi, këmudian khabar lanun di-Kuala Pahang; maka ini lagi satu tanda; mëlainkan énchek hëndak juga mëmbuang nyawa. Sahaya sa-orang sahaja dëngan tiada bëradek kakak dan nenek sahaya tinggal; dan lagi sahaya bërmimpi pun tiada baik; lagi, sahaya sudah buang pitis; sahaya tanya Dato’; Dato’ kata, “Tiada boleh përgi di-Këlantan”. Maka sahaya buang lagi, Dato’ tértawa; dia suroh balek juga ka-Sëlat. Maka jikalau tiada sahaya mënumpang pulang, biar-lah sahaya tinggal di-Kuala Pahang.’ Maka bëbërapa sahaya mëmbëri nasihat kapada-nya, tiada juga ia mau përgi. Maka habis2 kata-nya, ‘Bunoh sama sahaya pun sahaya tiada mau përgi; siapa bërani, përgi-lah.’ Maka marah-lah anak2 përahu, sërta kata-nya, ‘Kalau bërbalek, siapa mëmbayar upah sahaya?’ Maka jawab Baba Ko An, ‘Ada satu bichara sahaya, tétapi sémua orang satu tutor; pasti Baba Bun Tiong bayar upah itu.’ Maka tiada-lah sahaya yang bërdua mëmbëri jalan balek itu, karëna tiada dëngan sa-suatu sëbab. Këmudian apabila di-lihat-nya sahaya mau bërlayar juga, maka përgi-lah ia hëndak mënumpang. Maka tiada juga mau chinchu itu mëmbawa, kata-nya, ‘Lu gila; orang buat bohong sahaja.’ Maka sahaya këdua pun marah-lah akan dia, ‘Maka sëbab Baba maka bërhënti dua hari ini. Esok siapa mau tinggal, tinggal-lah; sahaya mau përgi juga.’ Maka hari pun malam, maka

kata Baba Ko An, ‘Bukan-nya lu orang sahaja laki2, gua pun laki2 juga; mari-lah përgi ka-Këlantan.’ Maka sahaya orang pun suka-lah sëbab sudah ia mëndapat pikiran itu.

Maka apabila esok-nya, kata-nya ia bërmimpi tiada baik malam tadi, bërbalek pula hati-nya. Maka sa-bëntar itu, Grandpre pun mëmbuat-lah suatu surat; kata-nya dalam surat itu: bëbërapa kali sudah Baba Ko An bërbalek-balek, sa-bëntar mau përgi, sa-bëntar mau pulang; maka sa-kali ini ia mëmbëri tanda-tangan dëngan sa-bënar-nya ia mau përgi ka-Këlantan, tiada boleh balek2 lagi. Sa-tëlah sudah, maka di-bërikan kapada-nya mëminta tapak tangan-nya; ia tiada mau bëri, sërta kata-nya, ‘Lu orang këdua mau mëmbuat aniaya, mënindeh sahaya sa-orang,’ sërta ia bërkata dëngan marah-nya, ‘Baik-lah, tiada sahaya halalkan jiwa sahaya; nanti sahaya da‘wa këmudian hari.’ Maka sémua-nya orang tértawa mënëngar itu.

Hatta, datang pula pikiran-nya hëndak bërpindah di-sëkochi këchil, kata-nya, ‘Itu sëkochi boleh lëkas lari; kalau tiada angin dan kalau bërtemu përompak, boleh laju di-dayong.’ Maka kata sahaya, ‘Jikalau baik jahat pun, biar-lah bërsama-sama kita bërtiga, karëna pëkërjaan laut ini; barangkali karam itu sëkochi, karëna térlalu sarat, lagi pun ombak bësar; Baba lihat sëndiri, satëngah2 përahu pënoh ayer.’ Maka kata-nya, ‘Sahaya bërhutangkah takut lari?’ Maka jawab sahaya, ‘Bukan-nya dëmikian; jikalau ada kita bërsama-sama dalam satu përahu, bukan-kah boleh kita bërmuafakat barang suatu hal baik jahat di-laut?’

Hatta, maka tiada-lah sahaya panjangkan përkataan antara sahaya dëngan Baba Ko An.

3

KALAKIAN, maka kapada sa-bëlas haribulan Muhamarram, pada pagi Sabtu pukul tujoh, maka Ěnchek Ribut dan Ěnchek Buntal pun mélangkahkan përahu. Maka këluar-lah dari Pahang bërsaing dëngan përahu Térëngganu tujoh buah. Maka bërlayar-lah.

Maka ada-lah pada tatkala bërlayar itu, hati sahaya tiada juga lëpas daripada pikiran akan négéri Pahang itu. Maka apa juga sëbab-nya boleh jadi dëmikian itu, sangat-lah miskin dan kësunyian négéri itu, karëna dari dahulu kala térmashhor nama-nya kapada ségala négéri bësarz, sémëna ménjadi këchil dëngan tiada di-rampas oleh musoh dan tiada di-tawan oleh négéri lainz. Maka ada-lah pada sangka sahaya, bukan-nya dari sëbab përompak, karëna bëlum përnah sahaya dëngar khabar négéri bësarz yang hilang përniagaan-nya dan këkayaan-nya oleh sëbab përompak; dan bukan-nya sëbab tanah-nya, karëna négéri Pahang tanah-nya térlalu gémok; dan bukan-nya sëbab këlalaian orang-nya sahaja, karëna bëlum përnah ada négéri dalam dunia ini yang lalai orang-nya sëkalian, jikalau boleh ia mëndapat untong dëngan kërja tangan-nya, dëngan këtentuan laba-nya, sëerta sënang hati-nya, maka jikalau kira-nya sa-tengah bahagian juga orang yang dalam sa-buah négéri yang sa-hariz ada mënchari këhidupan-nya dëngan rajin-nya, lagi dëngan pëkërjaan yang sëtiawan, nischaya ménjadi bësar dan kaya-lah négéri itu. Maka pada sangka sahaya, ini-lah sëbab-nya ménjadi miskin négéri Pahang itu. Maka sëkalian orang yang dudok dalam négéri itu sëntiasa dëngan këtakutan akan aniaya dan loba rajaž dan orang bësarz. Maka ada-lah pikiran

mëreka itu, ‘Apa guna rajin kita itu? Maka jikalau kita mëndapat sadikit wang atau makanan, nischaya di-loba-kan dan di-rampas oleh orang bësar itu.’ Maka sëbab itu-lah tinggal mëreka itu dalam miskin dan malas dalam sa-panjang umor-nya. Maka apabila tétap-lah pikiran sahaya, ini-lah sëbab-nya négéri itu tiada boleh orang mëndapat kësénangan dan kësentosaan dalam-nya, karëna kurang baik përintah-nya. Maka sëkalian përkara yang tersébut ini télah datang dari sëbab këjahatan dan këbëalan raja-raja-nya sahaja. Maka pada pikiran sahaya, tiada-lah lain lagi sëbab-nya daripada ini, ada-nya.

Shahdan, maka bërpikir-pikir-lah sahaya sëndiri sambil sahaya bandingkan, lalu térkénang-lah sahaya akan hal dan adat dan kësénangan orang yang dudok di-bawah përintah Inggiris; karëna ada-lah hal orang itu masing2 saperti raja juga ada-nya, dëngan tiada sa-orang takut akan sa-orang, dan tiada boleh sa-orang mënganiayai akan sa-orang, sëbab ségala përintah dan hukum-nya itu mënju kapada suatu përkara yang bësar, yaitu kësénangan hati bagi ségala ra'yat-nya juga.

Maka ada-lah kiraz sampai pukul èmpat pëtang, maka ségala përahuž Mëlayu yang bërsaing itu pun tértinggal-lah. Maka dapat-lah sa-ekor ténggiri batang mëmakan tunda laut. Maka sampai malam pukul sëmbilan harus térlalu dëras. Maka bërlaboh-lah di-Pulau Ular sampai pukul dua malam. Maka di-bongkar-lah sauh lalu bërlayar. Maka pada pagi pukul ènam sampai-lah di-Këmaman. Maka pada pagi itu dapat-lah di-kail sa-ekor kachang2 mëmakan tunda laut; maka ada-lah sa-jam lagi dapat-lah ikan itu juga. Këmudian pukul tiga pëtang, dapat-lah sa-ekor ikan ténggiri batang. Hatta, maka sa-malam-malaman itu bërlayar; maka pada pagiž pukul lima, sampai-lah di-Pulau Kapas. Maka dalam përahu, ayer

tiada dan garam, asam, těmbakau tiada. Maka muafakat-lah kedua buah pěrahu itu hěndak singgah sa-bentar di-Těrèngganu sěbab měnchari běkalz. Maka ada-lah pukul tujoh pagi masok-lah ka-Těrèngganu. Sa-tělah sampai, maka turun-lah sahaya sěkalian pěrgi běrtemu děngan mataz. Maka ada-lah sahaya lihat Kuala Těrèngganu itu bagus dan sungai-nya běsar, lagi ayer-nya tawar. Maka ada-lah kělihatan dari laut pohon kělapa sahaja; maka pantai-nya sěmua-nya pasir puteh.

Sa-běrmula, sa-tělah naik-lah sahaya; maka sahaya lihat ada sa-buah pondok atap kěchil, maka dinding-nya pun atap; ada balai bambu dalam-nya. Maka di-situ-lah těmpat mataz dudok akan měmériksa pěrahuž yang baharu datang. Maka apabila sahaya sěkalian sampai di-situ, maka běrkěrumun-lah běratus-ratus orang sěrta děngan sěnjata, dan kělihatan champak-buang saperti jajar bělat. Maka běrtanya-lah mataz itu, ‘Dari mana tuan datang dan hěndak ka-mana pěrgi?’ Maka jawab sahaya, ‘Sahaya sěkalian datang dari Singapura hěndak pěrgi ka-Kělantan měmbawa surat Tuan Bonham.’ Maka kata-nya, ‘Sěkarang těrlalu susah masok Kělantan, karěna tengah pěrang běsar; kělmarin orang baharu datang dari Kělantan, khabar-nya dua tiga ratus orang yang mati.’

Maka kata sahaya, ‘Dato’ mataz, bagaimana adat něgéri ini, dan apaž larangan-nya? karěna sahaya sěkalian orang baharu datang, bělum tahu adat, hěndak běrjalan-jalan ka-pasar měnchari běkalz.’ Maka jawab-nya, ‘Bagini hari bělum ada pasar, karěna adat di-sini pětang sahaja ada pasar. Maka saperti larangan něgéri ini, apabila mělalui kampong raja tiada boleh běrpayong dan tiada boleh pakai kasut dan pakaian kuning dan khasah nipis, sěkalian itu larangan sa-kaliž.’

Maka apabila sahaya děngar akan larangan yang tě-

sěbut itu, maka běrpikir-lah sahaya sa-jurus sambil těrsenyum sěbab měněngarkan adat bodoh dan sia-sia itu, sěbab sěkalian itu pěrkara yang kěchilz měnjadi salah dan larangan. Měngapa tiada di-larangkan burong těrbang dari atas istana itu, dan měngapa tiada di-larangkan nyamok měmakan darah, dan pijatž di-bantal raja itu, dan měngapa tiada di-larangkan gajah běrtériak, dan orang běrlenggang di-hadapan istana itu? Bukan-kah sama juga pěrkara yang těrsěbut itu děngan pěrkara yang kěchilz ini? Sěbab sěgala pěrkara yang kěchilz itu, měnjadi běsar. Maka saperti pěrkara yang patut di-larangkan itu dan boleh měnjadi kěbajikan kapada sěgala manusia itu di-diamkan, saperti měmakan madat yang měmbinasakan manusia dan lagi běběrapa jénisz judi yang tiada pěrnah di-lihat atau adat orang Mělayu běrbuat itu—yang dibawa oleh orang China—nyataz ia hěndak měmbinasakan sěgala hamba Allah—itu tiada měnjadi larangan. Dan lagi saperti měmakai pakaian yang pěnoh děngan kotor dan daki, empat lima bulan yang tiada di-basoh kain baju-nya, sěrta děngan busok bau-nya, pěnoh děngan tuma, sambil dudok sambil měnindas tuma—měngapa itu tiada měnjadi larangan? Dan lagi běběrapa banyak kanakz sahaya lihat sa-panjangz jalan běrmain-main dan běrbuat barang kěhěndak-nya, děngan tiada sa-suatu pělajaran dan pěkěrjaan děngan kělakuan yang malas—itu tiada měnjadi larangan. Dan lagi apabila sa-orang dagang atau orang puteh yang datang ka-něgéri itu, maka běratus-ratus orang dan kanakz běrlari-lari pěrgi měndapatkan běrkěrumun kapada-nya tindeh měnindeh. Maka masingz měninggal-kan pěkěrjaan-nya yang patut ia měnchari kěhidupan-nya, dan kěhidupan anak istěri-nya—datang běrhimpun; bukan-kah itu kělakuan yang tiada hormat dan kasar? Itu tiada měngapa. Dan lagi sa-panjang jalan dan lorong

pěnoh sampah dan kotor dan bechak dan sěmakz, pěnoh děngan ular, hampirz harimau pun boleh tinggal; itu tiada měngapa?

Shahdan, maka jikalau kira-nya sa-orang orang dagang yang baharu datang děngan měmakai pakaian kuning atau payong sěbab ia hěndak běrtědoh daripada panas kě-pala-nya, ada-kah měnjadi sa-suatu kěhinaan atau kěkru-rangan kapada raja itu? Maka jikalau děmikian, ada-lah sa-olahz hěndak měnchari kěmuliaan dan kěbésaran dari-pada pěrkara yang kěluaran dan kěchil, bukan-nya dari-pada pěrkara yang di-dalam hati raja2, dan kěadilan raja2 itu. Maka jikalau děmikian itu ada-nya, maka bahawa sa-sunggoh-nya nyata-lah raja2 itu takut barangkali tiada orang měmběri hormat dan měmběsarkan dia dalam hati-nya sěbab lalai dan alpa raja daripada hukum dan pěrin-tah-nya itu; maka sěbab itu-lah ia měnggagahi orang mě-nyuroh měmběri hormat dan měmuliakan dia juga děngan pěrkara yang tersébut itu. Maka jikalau kira-nya raja2 yang bijaksana dan yang bangsawan, yang běrkěhěndak kěměnangan dunia akhirat itu, bahwa sa-harus-nya-lah ia měměliharakan diri-nya daripada kěkějian sěrta mě-měliharakan pula akan sěgala ra'yat-nya, sambil mělaku-kan hukum yang adil, supaya sějahtera-lah sěgala měreka itu daripada aniaya dan chělaka dan kěpapaan, sěbab sě-gala měreka itu běrnaung di-bawah panjiz kěadilan-nya itu. Maka ada-lah pada kětika itu kělak nischaya lěkat-lah kaseh dan kěnangan dalam hati měreka itu; bukan-kah sěgala jěnis hormat yang těrbit dari hati itu těrutama, ada-nya, kapada raja2 itu daripada larangan atas pěrkara yang těrkěchil lagi sia-sia itu? Bahwa bukan-kah harus sěgala raja2 itu měnhukumkan atas pěrkara yang měndatangkan dosa sahaja? Maka sa-kaliž tiada harus ia měng-hukumkan atas pěrkara yang tiada měndatangkan dosa

kapada Allah dan durhaka kapada raja2 dan salah ka-pada manusia, sapěrti larangan yang tersébut itu, ada-nya.

Maka kěmudian běrjalan-lah sahaya naik ka-darat měng-ikut lorong orang hěndak ka-pasar. Maka ada-lah lorong-nya itu tiada sampai sa-děpa, bengkang bengkok, ada těmpat titian, ada těmpat bechak dan kotor, dan ada těmpat sěmakz děngan pohonz; lorong-nya sapěrti ular kěna palu, ada-nya. Maka sahaya lihat kampongz dan rumahz měreka itu sěkalian chongkah mangkeh děngan tiada běrator dan tiada sama, masingz punya suka, dan pagar-nya pun bengkang bengkok. Maka ada-lah rumah měreka itu atap lagi tinggi; maka pěnoh děngan kotor di-kěliling rumah-nya sampai ka-bawah rumah-nya pěnoh sampah dan limbahan. Maka kěbanyakkan rumah sahaya lihat běr-timbun sabut di-bawah rumah-nya, sěbab malamz ia měmbuat asap nyamok. Maka ada-lah pada tiapz rumah dan kampong měreka itu pěnoh děngan pohon kělapa. Dan lagi tiapz kampong itu ada madrasah, itu pun atap juga. Dan lagi sěkalian rumah měreka itu tiada sama hadap-nya: ada yang měmbělakang ka-jalan, ada yang měngiring jalan, ada yang běrhadapan dan ada yang těmpat jalan-nya sa-lulusz orang sahaja.

Maka kětika sahaya běrjalan itu ada mělalui kědaiz orang yang jual makanan sadikitz dan pěnganan: chuchor rěn-dang pisang dan kěladi rěbus dan pěnganan talam dan buah mělaka dan kuria dan těpong manis; tětapi sěmua-nya pěrěmpuan sahaja. Maka běrtěmu-lah sahaya děngan gajah lima ēnam ekor, ada di-tambat děngan rantai di-kaki-nya; raja punya. Maka ada-lah yang sahaya lihat burong yang těrbanyak dalam něgéri itu gagak; maka ada-lah kělihatan sa-panjang jalan dan lorong dan dusun, dia-lah sahaja, sěrta děngan jinak-nya.

Běrmula, ada-lah něgéri itu kěbanyakkan tanah yang rata

pënoh sampah dan kotor dan bechak dan sëmak2, pënoh dengan ular, hampir2 harimau pun boleh tinggal; itu tiada mëngapa?

Shahdan, maka jikalau kira-nya sa-orang orang dagang yang baharu datang dengan mëmakai pakaian kuning atau payong sëbab ia hëndak bërtédoch daripada panas kë-pala-nya, ada-kah mënjadi sa-suatu këhinaan atau këku-rangan kapada raja itu? Maka jikalau dëmikian, ada-lah sa-olah2 hëndak mënchari këmuliaan dan këbësaran dari-pada përkara yang këluaran dan këchil, bukan-nya dari-pada përkara yang di-dalam hati raja2, dan këadilan raja2 itu. Maka jikalau dëmikian itu ada-nya, maka bahawa sa-sunggoh-nya nyata-lah raja2 itu takut barangkali tiada orang mëmbëri hormat dan mëmbësarkan dia dalam hati-nya sëbab lalai dan alpa raja daripada hukum dan përin-tah-nya itu; maka sëbab itu-lah ia mënggagahi orang më-nyuroh mëmbëri hormat dan mëmuliakan dia juga dengan përkara yang tersëbut itu. Maka jikalau kira-nya raja2 yang bijaksana dan yang bangsawan, yang bërkëhëndak këmènangan dunia akhirat itu, bahwa sa-harus-nya-lah ia mëmëliharakan diri-nya daripada këkëjian sërta më-mëliharakan pula akan sëgala ra'yat-nya, sambil mëlaku-kan hukum yang adil, supaya sëjahtera-lah sëgala mëreka itu daripada aniaya dan chélaka dan këpapaan, sëbab së-gala mëreka itu bërnaung di-bawah panji2 këadilan-nya itu. Maka ada-lah pada këtika itu këlak nischaya lëkat-lah kaseh dan kënangan dalam hati mëreka itu; bukan-kah sëgala jénis hormat yang tërbit dari hati itu tërutama, ada-nya, kapada raja2 itu daripada larangan atas përkara yang tërkëchil lagi sia-sia itu? Bahwa bukan-kah harus sëgala raja2 itu mënghukumkan atas përkara yang mëndatangkan dosa sahaja? Maka sa-kali2 tiada harus ia mëng-hukumkan atas përkara yang tiada mëndatangkan dosa

kapada Allah dan durhaka kapada raja2 dan salah ka-pada manusia, sapërti larangan yang tersëbut itu, ada-nya.

Maka këmudian bërjalan-lah sahaya naik ka-darat mëng-ikut lorong orang hëndak ka-pasar. Maka ada-lah lorong-nya itu tiada sampai sa-dëpa, bengkang bengkok, ada tëmpat titian, ada tëmpat bechak dan kotor, dan ada tëmpat sëmak2 dengan pohon2; lorong-nya sapërti ular këna palu, ada-nya. Maka sahaya lihat kampong2 dan rumah2 mëreka itu sëkalian chongkah mangkeh dengan tiada bërator dan tiada sama, masing2 punya suka, dan pagar-nya pun bengkang bengkok. Maka ada-lah rumah mëreka itu atap lagi tinggi; maka pënoh dengan kotor di-këliling rumah-nya sampai ka-bawah rumah-nya pënoh sampah dan limbahan. Maka këbanyakkan rumah sahaya lihat bërtimbun sabut di-bawah rumah-nya, sëbab malam2 ia mëm-buat asap nyamok. Maka ada-lah pada tiap2 rumah dan kampong mëreka itu pënoh dengan pohon këlapa. Dan lagi tiap2 kampong itu ada madrasah, itu pun atap juga. Dan lagi sëkalian rumah mëreka itu tiada sama hadap-nya: ada yang mëmbélakang ka-jalan, ada yang mëngiring jalan, ada yang bërhadapan dan ada yang tëmpat jalannya sa-lulus2 orang sahaja.

Maka këtika sahaya bërjalan itu ada mëlalui këdai2 orang yang jual makanan sadikit2 dan pënganan: chuchor rëndang pisang dan këladi rëbus dan pënganan talam dan buah mélaka dan kuria dan tépong manis; tétapi sëmuanya përëmpuan sahaja. Maka bërtemu-lah sahaya dengan gajah lima énam ekor, ada di-tambat dengan rantai di-kaki-nya; raja punya. Maka ada-lah yang sahaya lihat burong yang tërbanyak dalam négéri itu gagak; maka ada-lah këlihatan sa-panjang jalan dan lorong dan dusun, dia-lah sahaja, sërta dengan jinak-nya.

Bërmula, ada-lah négéri itu këbanyakkan tanah yang rata

daripada tanah tinggi. Maka sěgala tanah yang děkat di-něgéri itu běrchampor pasir; dan yang di-darat dan dusun-dusun-nya sěmua-nya tanah liat. Běrmula, maka ada-lah di-hadapan kampong raja di-tengah2 něgéri, sa-buah bukit, tiada běrpa běsar-nya. Maka ada-lah kira2 tinggi-nya dua tiga puloh děpa. Maka di atas-nya itu-lah ada suatu tiang běndera; tětapi bukit itu pun pěnoloh děngan sěmak2 juga. Maka kampong dan rumah něgéri itu sěběrang měnyě-běrang sungai itu. Maka ada-lah khabar-nya hulu sungai Těrěngganu itu běrtemu děngan hulu sungai Kělantan.

Kěmudian sampai-lah sahaya di-kampong Yamtuan. Maka sahaya lihat rumah-nya rumah batu; ada kira2 tiga puloh kaki lebar-nya; maka bangun-nya rumah itu saperti rumah China; maka sěgala tembok-nya rumah itu pěnoloh kotor ludah sireh dan lumut2. Dan lagi ada sa-buah rumah batu těmpat měnaroh dagangan. Dan lagi ada sa-buah rumah batu orang China, nama-nya Ah Cheng Koh, masok Islam, nama-nya Ěnchek Saleh; maka ia-lah yang kaya dalam Těrěngganu, ada dua tiga puloh laksa ringgit konon khabar-nya.

Sa-běrmula ada-lah pada masa ini Yang di-Pěrtuan Těrěngganu itu tělah mangkat. Maka anak-nya měnjadi Yamtuan, lagi muda; maka ada-lah kira2 umor-nya lima bělas tahun; ia-lah měngantikan kěrajaan marhum itu; nama-nya Sultan Muhammad ibni Sultan Mansur Shah. Maka ada-lah kělakuan raja yang baharu ini těrlébeh pula dari-pada raja yang tělah lalu itu, karěna tiada ia měmpunyai ilmu dan bělum sampai akal. Dan lagi yang sahaya děngar khabar-nya kěbanyakkan aniaya raja2 yang dahuluz dalam Těrěngganu itu sěbab měngambil anak bini orang, istimewa kapada pěrěmpuanz orang China, ada-nya.

Kěmudian sampai-lah sahaya ka-pasar. Maka sahaya lihat sunyi-lah pasar itu. Maka ada pondok2 atap sěrta

balaiz kiri kanan lorong itu, sěmua-nya kosong bělaka. Maka sahaya běrtanya kapada orang2 di-situ, 'Mana pasar?' Maka kata-nya, 'Ini-lah sěmua-nya pasar; sěkarang, chondong2 matahari tuan datang, boleh dapat apa2 suka.'

Běrmula, maka ada-lah pasar itu pada pětang sahaja. Maka sěkalian orang yang běrkědai dan běrjaja daripada jenis2 makanan dan pakaian itu sěmua-nya pěrěmpuan bělaka. Maka ada-lah adat měreka itu, apabila chondong matahari, maka sěgala pěrěmpuan yang dalam něgéri dan yang di-dusun2 dan yang di-hulu, masing2 měnjunjong bakul di-kěpala-nya; maka ada-lah dalam bakul itu barang jenis makanan atau pakaian; datang-lah di-pasar itu du-dok běrkědai. Maka barang siapa hěndak měmběli barang suatu-nya, waktu itu-lah hingga sampai masok matahari; maka masing2 pun kěmbali-lah ka-těmpat-nya. Maka sunyi-lah pasar itu sampai esok pada waktu yang tersěbut itu pula. Maka nama-nya pasar itu Pasar Kampong Laut.

Běrmula sěgala makanan dan sayor2 dan ikan sěmua-nya murah. Maka ada-lah limau pěnawar itu pada waktu musim-nya, dua ratus sa-ringgit. Maka ada-lah sahaya lihat těrlalu banyak pohon limau manis itu dalam sěgala dusun dan kampong; ada-lah lima ēnam jenis bangsa limau itu, masing2 děngan harga-nya. Shahdan, lěmbu kam-bing dan biri2, itek ayam pun murah bělaka; harga sa-ekor kam-bing sa-ringgit. Tětapi sunggoh pun sěgala pěrkara itu murah, maka tiada-lah měreka itu gěmar mě-makan daging dan minyak sapi, mělainkan ikan dan sayor dan pěrkara yang busok2, saperti těmpoyak dan pěkasam dan pětai dan jěring dan sa-bagai-nya; dan hulam2 itu-lah běnda yang těrlébeh banyak kělihatan dalam pasar itu.

Shahdan, maka ada-lah wang bělanja něgéri Těrěngganu itu tiga ribu dělapan ratus ēmpat puloh pitis timah, yang ada těrmětěrai dalam-nya 'malik-ul-adil', di-pakai satu ring-

git. Maka ada-lah běsar-nya pitis itu saperti satu duit kita juga, ada-nya.

Shahdan, maka ada-lah dagangan yang kěluar dari něgéri Těrēngganu itu ēmas dan timah dan kahwa. Maka ada-lah kahwa itu kěluar pada sa-tahun kira2 sa-ribu pikul; dan lada hitam sa-ribu atau dua ribu pikul sa-tahun; dan pinang kotai ada kěluar dua ribu atau tiga ribu pikul sa-tahun. Dan lagi ada kěluar kain sutera dan sarong yang halus2, dan kain sutera běrchangpor běnang dan sěluar sutera dan buatan baju dan ikat pinggang dan saputangan sutera; dan lagi jenis2 sěnjata, saperti kěris dan pědang dan lěmbing tombak; dan lagi saperti gula dan nyiur dan minyak sapi dan rotan dan damar dan sa-bagai-nya.

Sa-běrmula maka ada-lah dagangan yang boleh laku di-něgéri Těrēngganu itu apiun dan kain giras dan kain puteh panjang dělapan puloh, dan kain kěsumba merah sadikit2 dan chita Eropah dan běnang Eropah merah, puteh, biru, hitam, pinang masak sadikit2, ada-nya.

Maka abdi atau hamba tiada banyak dalam něgéri Těrēngganu, tětapi boleh orang běrjual běli hamba itu, tiada měnjadi larangan, ada-nya. Tětapi sunggoh pun tiada banyak hamba atau abdi dalam něgéri itu, maka ada-lah pada sangka sahaya, sěgala ra'yat yang dalam něgéri itu, masing2 kědudokan-nya itu saperti abdi juga, ada-nya, sěbab sěgala měreka itu měnurut adat yang jahatz dan bodohz itu. Maka jikalau sa-kali pun ia hěndak mělěpas-kan adatz itu, tiada běrani ia.

Kěmudian běrjalan-lah sahaya masok Kampong China; maka běrtěmu-lah sahaya děngan jambatan papan, ada lebar-nya sa-děpa dan panjang-nya lima ēnam děpa; maka di-hadapan jambatan itu ada satu tembok těrdinding; maka ada satu pintu-nya lěbehz sa-děpa lebar-nya. Maka sahaya

masok. Maka ada rumah kědaiz kěchilz daripada batu, kiri kanan; sěmua-nya China bělaka. Kěmudian masok-lah sahaya běrdua Grandpre ka-rumah Kapitan tua. Maka sahaya lihat kěliling rumah itu běrtembok. Maka masok-lah sahaya kědua. Maka sahaya lihat rumah-nya itu rumah batu, bangun-nya saperti rumah těmpat běrhala China, lagi děngan běrbilek-bilek banyak kiri kanan dan bělakang-nya panjang, pěnoh pohon kělapa. Maka kěluar-lah bini Kapitan China itu, těrlalu tua-nya, ada kira2 tujoh dělapan puloh tahun umor-nya; dan mata-nya pun tiada kělihatan lagi. Maka dudok-lah sahaya běrkhabar-khabar kapada-nya darihal něgéri Singapura. Maka ada-lah orang tua itu těrlalu baik budi bahasa-nya, lagi děngan manis pěrkataan-nya. Maka sa-kali2 tiada telor-nya saperti China, mělainkan saperti orang Mělayu, ada-nya. Maka sa-běntar dudok maka di-kěluarkan-nya ayer teh dan limau manis, di-suroh-nya makan. Maka kěluar-lah sěgala anak buah-nya pěrěmpuanz. Maka sahaya lihat kělakuan měreka itu dan pakaian měreka itu dan pěrkataan měreka itu dan tabiat-nya, sěmua-nya saperti Mělayu, sěrta děngan baik budi bahasa-nya, sěrta kata-nya, 'Dudok-lah tuan sa-běntar, nanti sahaya suroh ambilkan kělapa muda.' Maka sahaya měmběri těrima-kaseh sěrta běrkata, 'Tiada měngapa, Kapitan, karěna sahaya mau běrlayar lěkas, tiada boleh měnanti-nanti.' Lalu sahaya měmběri tabek dan hormat. Maka kata-nya, 'Tuan kěnal-kěnal-lah, ada chu-chu sahaya dua orang ini, ia sělalu běrlayar ka-Sělat; kalau tuan běrtěmu, tuan tolong-lah lihat-lihatkan darihal baik jahat-nya.'

Maka ada-lah sěgala China yang kělihatan dalam Těrēngganu itu Hokkien dan H-y-a běrchangpor-champor. Maka kěbanyakkan bahasa měreka itu bahasa Mělayu dari-pada bahasa China. Maka anakz měreka itu pun kěbanyak-

an běrbahasa China daripada bahasa Mělayu. Maka orang² China pun těrlébeh banyak di-hulu něgéri itu daripada yang dalam něgéri.

Shahdan, maka sahaya běrjalan itu masok kapada lorong lain. Maka běrtemu-lah děngan masjid. Maka ada-lah masjid itu daripada batu di-bawah-nya, dan atap-nya papan; maka tembok kěliling-nya batu, ada-nya. Maka tiada-lah banyak orang Arab dalam něgéri itu, mělainkan dua tiga orang sahaja; ěntah apa-kah sěbab-nya itu tiada-lah saya kětahui, ada-nya.

Shahdan, dalam něgéri Těrěngganu itu, tiada-lah těmpat orang měngajar bahasa Mělayu, mělainkan ada ěnam tujoh anak² dalam satu² rumah měngaji Kur'an sahaja.

Kalakian, maka ada-lah bahasa měreka itu bahasa Mělayu; tětapi bunyi-nya bahasa-nya itu běrlainan daripada bunyi Mělayu dan changgong pada tělinga, dan pelat měreka itu hampir² saperti pelat Kědah. Maka kata kita *tuan*, kata-nya *tuang*, maka kata kita *Allah*, kata-nya *Alloh*, kata kita *jangan*, kata-nya *jangang*, kata kita *bulan*, kata-nya *bulang*, tětapi pětutoran-nya sahaja děmikian; maka apabila ia měnyurat bětul-lah huruf-nya saperti kita, adanya. Tětapi ada-lah sadikit orang dalam antara měreka itu yang pandai měnulis; lagi pun bagus běkas tangan-nya měnulis Arab, saperti Kur'an dan kitab² bahasa Arab, maka jarang yang dalam bahasa Mělayu. Maka sěbab itu kěbanyakkan těrpuji Kur'an Těrěngganu itu dalam něgéri lain². Shahdan, di-antara měreka itu ada-lah dua bahagi yang tiada tahu měngaji dan sa-bahagi yang tahu; dan ěmpat bahagi yang tiada tahu měmbacha surat Mělayu dan sa-bahagi yang tahu.

Shahdan, suatu heran kapada sahaya mělihatkan pěrahu pěngail měreka itu boleh muat ěmpat lima koyan. Maka orang-nya dalam sa-buah pěrahu itu tiga ěmpat

puloh. Maka di-bawa-nya pukat-nya itu di-těngah² laut dalam lima bělas dua puloh děpa. Maka turun-lah sa-orang dalam laut itu mělibat těmpat ikan banyak dan měněngar bunyi-nya. Maka jikalau ada banyak ikan baharuh ia naik ka-pěrahu. Maka di-buang-nya pukat-nya itu, ada-nya.

Běrmula, sahaya lihat hal orang² dalam něgéri itu miskin bělaka, lagi děngan kělakuan malas dan lalai sa-panjang hari. Dan lagi kěbanyakkan pula anak raja² dan ham-ba raja pada tiap² kampong dan jalan, dan pakaian měreka itu tiada bagus, pěnoh děngan daki dan kotor badannya. Tětapi pada tiap² orang ada ěmpat lima batang cham-pak buang dan sa-bilah kěris dan satu chěnangkas; itu-lah kěrja-nya měmikul sěnjata ka-hulu ka-hilir. Maka pěrěmpuan² měreka itu běkérja dan běrkědai dan měnjaja dan měmbuat sěgala pěkérjaan akan měnchari kěhidupan; tětapi laki-laki-nya sěmuha-nya malas, děngan makan tidor dan měmbaiki sěnjata, itu-lah kěrja-nya orang yang dalam něgéri itu. Maka sahaya lihat hal tanah ayer měreka itu těrlalu-lah elok-nya akan běrtanam dan měměliharakan binatang; akan měnchari kěhidupan, těrlalu bagus. Maka jikalau kira-nya tanah yang sa-elok itu dalam něgéri lain, nischaya měnjadi kaya sěmuha orang, tiada yang miskin lagi.

Shahdan, ada-lah sěbab sěgala pěrkara ini jadi, sěbab aniaaya raja-nya dan tiada bětul pěrintah-nya. Maka pěchah-lah hati sěgala ra'yat. Maka ada-lah pada pikir měreka itu, baik-lah aku miskin děmikian, tiada susah; dapat pagi makan pagi; dapat pětang makan pětang. Dan kalau ada běrharta atau běrumah baik atau běrladang dan kěbun běsar, nischaya di-charikan raja sa-suatu jalan, di-ambil-nya dan di-pinjam-nya atau di-pinta-nya. Maka jikalau tiada di-běri, di-rampas-nya; dan kalau mělawan,

habis sěkalian anak buah di-bunoh-nya dan di-děnda-nya. Itu-lah sěbab-nya něgéri Téréngganu itu tiada ramai, dan sěgala orang dagang pun takut masok, dan sěgala saudagar pun tiada. Maka khabar yang děmikian itu pun těr-mashhor-lah kapada něgériz yang lain, ada-nya.

Maka ada-lah apabila sahaya mělihat hal pěrěmpuanz itu běrkědai di-pasar dan běrjaja dan měnchari kěhidupan-nya itu, těrlalu-lah susah hati sahaya, karěna pěrkara yang tersébut itu sěmua-nya patut pěkérjaan lakiž; sěbab maka apabila pěrěmpuan itu měngěrjakan pěkérjaan lakiž dan měninggalkan rumah tangga-nya běrhari-harian, nischaya tinggal-lah anak-anak-nya děngan sa-kěhendak hatinya, měnggělumang děngan kotor, dan sějok dan basah kěring. Maka sěbab yang děmikian itu-lah datang běrbagli-bagli pěnyakit, dan jatoh dan běngkak běngkil, dan lěmahz badan-nya, dan pěnoh děngan kudis dan puru, dan lukaž dan sa-bagai-nya. Maka bukan-kah patut sěntiasa hari pěrěmpuanz itu tinggal di-rumah, sěrta děngan měměliharakan makan minum suami-nya, dan měměliharakan anakz daripada sěgala bahaya yang tersébut itu, dan daripada běrkampong děngan anakz yang jahatz itu dan menyuchikan kampong halaman-nya dan rumah tangganya? Maka jikalau kira-nya lakiž itu pěrgi měnchari kěhidupan-nya dan běrbuat sěgala pěkérjaan yang měndatangkan faedah bagi-nya dan bagi isi rumah-nya itu, bukan-kah běběrapa lěbeh běrani daripada orang yang měmikul sěnjata běrhari-harian sa-panjang-panjang jalan pada waktu sěntosa, sapěrti anakz běrjalan běrbuntut-buntut, yang tiada měndatangkan pěrgunaan dan kěbajikan, ada-nya? Sěbab orang yang boleh mělawan akan nafsu-nya yang malas dan běrchěrita-chěrita dan makan tidor itu-lah orang yang běrani, karěna sěgala orang yang hina dan yang pěnakut itu pun boleh měmikul sěnjata, ada-nya.

Maka kěmudian běrbalek pula pikiran sahaya, jangan pula kalauz orang ini měmbuangkan adatz yang sapěrti pěrěmpuanz měnchari kěhidupan itu, barangkali pula měnjadi harimau ganas dan buaya pun ganas sapěrti di-Pahang itu, datang kělak měmakan orang sěkalian dalam něgéri Téréngganu ini pun, ada-nya!

Hatta, sa-tělah pětang hari, maka turun-lah sahaya kaperahu hěndak běrlayar. Maka datang-lah chuchu Kaptan China ka-pěrahu, nama-nya Baba Tek Li dan Baba Cheng Kiat, sěrta měmbawakan sa-puloh buah nyiur muda dan rěmis asin dalam satu chěpu dan minyak sapi satu chěpu dan těbu dua běrkas. Kěmudian hěndak běrlayar tiada boleh; ayer pasang, harus-nya těrlalu děras. Maka ada-lah kiraž pukul sěmbilan malam, maka kěluar-lah běrlayar sa-malam-malaman itu.

4

SA-BĚRMULA, maka sunggoh pun sahaya běrlayar itu, tiada juga lěpas hati sahaya daripada měmikirkan sěgala pěrkara yang sahaya lihat di-Téréngganu, sapěrti hal pěrěmpuanz, dan adat bodoh dan jahat sapěrti měmakai sěnjata pada tiapz hari dan sa-bagai-nya. Shahdan, maka ada-lah dalam antara sěkalian pěrkara itu, hanya satu pěrkara yang měnyěsakkan dalam pikiran sahaya, yaitu jalan yang těramat jahat sěbab kěkurangan pělajaran anak rajaž itu tat-kala ia lagi kěchil. Bahwa ini-lah akar sěgala kělémahan kěrajaan Mělayu dan sěngsara atas sěgala ra'yat-nya. Maka ada-lah bahwa sa-sunggoh-nya tiapz orang yang hěndak měnjadi tukang itu, patut-lah ia měnchari pěrkakas-nya dan kěpandaian-nya dahulu; tětapi anakz raja Mělayu ini ada ayam sabongan dan bambu madat dan pěrkakas judi,

dan tamak-nya dengan měnurutkan nafsu-nya, akan měngérjakan pěkerjaan yang těrbesar dalam kěrajaan itu! Maka ada-lah kělakuan orang yang děmikian itu, tatkala ia di-atas kěrajaan-nya kělak saperti kapak naik pěmidangan, karěna pada pikiran-nya ia dapat měměrintahkan gělanggang, maka sěbab itu-lah ia běrchakap měměrintahkan kěrajaan itu pun. Maka ada-lah sěkalian ini tělah jadi sěbab kurang ajaran bapa-nya, sěrta děngan lalai-nya dari-pada měnahankan nafsu anak-nya, měnjadi biasa-lah anak-nya dalam nafsu yang kěras sa-hingga běrakar-lah sěgala jěnis kějahatan itu dalam hati-nya. Maka kěkal-lah ia dalam hal yang děmikian itu sa-hingga mangkat bapa-nya itu. Maka ada-lah di-tinggalkan-nya anak-nya itu di-bělakang-nya sa-olahz sa-ekor harimau yang měněrkam sěgala ra'yat-nya, tětapi jangan-lah duli Yang di-Pěrtuan běrani měninggalkan adat2 itu, karěna ia tělah turun měnurun daripada raja2 yang dahulu kala, ada-nya!

Maka pada pagiz hari sampai-lah ka-Pulau Rědang. Kěmudian ada-lah kira2 pukul sa-puloh maka turun-lah ribut timor laut, sěrta děngan hujan-nya, ombak-nya pun běsar. Maka di-layarkan juga, masokz ayer ka-dalam pěrahu, masingz běrkain basah; sa-malam-malaman itu běrlayar. Maka sa-tělah děkat-lah di-Sabak itu, malam gělap. Maka kělihatan-lah ēnam tujoh buah pěrahu běrlaboh, běrkajang. Sa-tělah kělihatan itu, maka masingz pun běrsiap-lah, měngatakan pěrahu pěrompak. Maka di-isi-lah měriam ēmpatz, sěrta di-buboh piluru. Maka di-pěgang tunam di-tangan karěna sudah běrděkat těrlalu. Maka běrtěriak-lah kawan běrtanya, 'Pěrahu dari mana ini?' Maka di-jawab-nya, 'Sahaya kěluar dari Kělantan, hěndak ka-Selat.' Maka sahaya pun běrlayar-lah.

Hatta, pada pagi-nya sampai-lah di-Kuala Kělantan. Maka běrlaboh-lah di-situ. Maka kata Ěncheck Buntal,

'Mari kita běrbalek ka-Sabak, di-těmpat anak raja yang běrnama Těngku Těměna, karěna ia-lah yang boleh měmbawa kita kapada raja Kělantan itu; di-sini ia-lah raja.' Kěmudian maka běrbalek-lah, ada kira2 jauh-nya dari Mělaka ka-Tělok Kětapang, maka ada-lah dari Singapura sampai ka-Tanah Merah Běsar. Sa-tělah itu maka sampai-lah, lalu běrlaboh di-laut itu, tětapi gělombang těrlalu běsar. Maka naik-lah kawan2. Maka sa-tělah běrtěmu-lah kapada Těngku Těměna itu dan běrkhabar-lah hal ada měmbawa surat, maka kata raja itu, 'Nanti dahulu di-sini, boleh sahaya měnyurohkan orang běrjalan darat měmběritahu di-Kělantan; maka esok boleh-lah kita masok; maka nanti sahaya běrsama-sama masok dalam pěrahu itu.'

Maka pada pětang itu naik-lah Baba Ko An sěrta orang pěrahu itu. Maka tinggal-lah sahaya orang di-pěrahu itu běrsama-sama Grandpre. Maka sampai-lah malam sěgala měreka itu di-darat juga. Maka gělombang běsar sa-perti akan pěchah pěrahu itu rasa-nya. Maka těrlalu-lah susah hati sahaya sěkalian di-pěrahu, karěna dua pěrkara yang di-takuti: pěrtama-tama těmpat itu jalan pěrompak lalu lalang, kedua gělombang těrlalu běsar, hampirz tiada boleh tahan pěrahu itu. Maka di-situ-lah dahulu kechi Catharina Baba Tien Hok di-langgar pěrompak, hampirz di-dapati-nya kechi itu. Maka sahaya suroh pasang sa-puchok měriam akan měmanggil orang yang di-darat itu. Maka di-nantikan tiada juga měreka itu mau turun. Kěmudian běrbichara-lah sahaya běrlima dudok běrjaga pada malam itu. Kěmudian ada kira2 pukul dua těngah malam, maka datang-lah kawan běrtiga dalam satu sampan, tětapi Baba Ko An tinggal di-darat juga.

Maka sa-tělah pagiz hari maka kělihatan-lah orang mělambai dari darat měnyurohkan běrlayar ka-Kuala Kě-

lantan. Maka ségala orang yang di-darat itu di-darat juga, bérjalan bersama-sama Těngku Téměna itu. Maka sahaya pun měmbuka-lah layar lalu běrlayar. Sa-tělah sampai děkat di-kuala, maka tibaž bérkéjar-kéjar-lah datang sa-buah sampan, ada ēnam tujoh orang China H-y-a, sambil běrtériak-tériak, kata-nya, ‘Ingat-ingat! Ada dua buah pěrahu pěrompak di-Kuala Kělantan.’ Sa-tělah itu maka apabila di-děngar itu, maka těrkéjut-lah. Maka běrsiap-lah měngisi měriam děngan piluru. Sa-tělah sudah siap, maka orang China itu pun sampai-lah ka-pěrahu. Sa-tělah ia naik, maka di-tunjokkan-nya dua buah pěrahu itu; lalu turun-lah ia ka-sampan-nya. Maka sahaya sěkalian tuju-lah ka-pěrahu itu.

Sa-tělah běrtěntangan-lah děngan pěrahu itu, maka kělihatan-lah apilan-nya těrpampang. Maka ada sa-orang panglima-nya běrdiri sěrta měměgang tombak; hitam dan gěmokz orang-nya. Maka sahaya lihat panglima-nya itu; maka misai-nya sa-bělah di-taroh-nya ka-atas tělinga-nya dan sa-bělah di-lilitkan-nya di-batang leher-nya. Tětapi sudah-lah sědia kawan sahaya měměgang murang sěrta di-kibaz̄ měnantikan pěrintah sahaya hěndak di-pasangnya měriam itu. Maka pěrahu itu pun měngangkatkan topang-nya lalu běrlayar ka-barat, sambil kata-nya, ‘Jikalau bukan pěrahu ini datang kapada raja, aku ambil.’ Maka sa-běntar itu juga datang-lah sa-buah sampan hilir dari sungai, ada tujoh dělapan orangz raja hěndak měnyambut pěrahu sahaya itu. Sěrta sampai, lalu kata-nya, ‘Raja měnyuroh měmbawa pěrahu ini masok; takut barangkali di-ganggukan-nya.’ Sa-tělah itu, maka kata-nya, ‘Ikut-lah pěrahu sahaya ini, jalan bětul.’ Běrmula, adapun tua-nya di-pěrahu raja itu nama-nya Ěnchek Ha, měmbawa jalan masok di-kuala; maka masok-lah pěrahu itu sěrta

ia měngatakan kanan dan kiri. Adapun masok itu děngan layar duaž dan jib gusi sěkalian.

Adapun Kuala Kělantan itu tiada běrpa lebar-nya. Maka kiri kanan-nya pasir běrtimbun saperti bukit, lagi tohor kuala-nya; jikalau ayer surut, tiada boleh lalu pěrahu běsar; lagi pun ada těmpat yang dalam, ada těmpat yang chetek; ombak-nya těrlalu běsar. Sa-tělah lěpas-lah ka-dalam kuala pěrahu itu, maka běrtěmu-lah děngan Těngku Téměna itu, ada bersama-sama děngan kawanz sěrta Baba Ko An. Maka kata orangz raja itu, ‘Baik sunggoh, untong tiada běrpěrang děngan pěrahu pěrompak itu, karěna ia ada měriam těrlalu běsar; ia orang Dayak datang dari Běsut. Sahaya sěkalian běrtanya kapada-nya, ‘Pěrahu mana yang datang, layar-nya kain itu, saperti pěrahu orang puteh?’ Maka jawab-nya kawan-nya: ‘Datang dari Sělat měmbawa surat;’ sěbab itu-lah sahaya sěkalian diam.’

Hatta, maka Těngku Téměna dan mataž raja itu pun naik-lah kapada sěkochi sahaya, lalu-lah mudek běrsama-sama. Maka sahaya lihat rupa sungai Kělantan itu těrlalu lebar, dua tiga kali lěbeh lebar daripada sungai Pahang dan Těrēngganu. Maka ayer-nya sampai ka-laut tawar. Maka ada alor-nya těmpat dalam dan ada těmpat chetek. Maka ada-lah děkat kuála itu, di-darat-nya sadikit, ada sa-buah balai, bangun-nya saperti masjid dan atap-nya papan. Maka balai itu-lah těmpat raja tua běrhěnti běrmain-main. Maka ada-lah děkatz itu kampong orang. Maka běrhěnti-lah di-situ sa-běntar. Kěmudian datang-lah abang Abdu’rrahman anak Mělakā, anak Wak Fatimah dan saudara abang Kasim Durian Tunggal. Sěrta běrtěmu, maka těrlalu-lah suka-nya, sěraya di-pělok-nya sahaya sambil di-chium-nya, kata-nya, ‘Běrani sangat ěngkau ini datang dalam pěrahu sa-běsar kělopak jantong ini; bukan-kah musim ini musim pěrompak lanun, lagi pun musim ribut?’

Këmudian kata-nya, ‘Tiada éngkau mëmbuang baka; maka bapa-mu pun dëmikian-lah hati-nya bérani.’ Maka ia bërtanya-lah khabar ibu-nya dan saudara-nya. Maka sahaya khabarkan-lah, ibu-nya sudah mati, baharu juga; maka sudah tua-lah ia, ada kira2 tujoh dëlapan puloh tahun umor-nya. Adapun ia itu di-surohkan raja datang mënèngar khabar, lalu ia pun naik-lah ka-përahu sëkochi mudek bërsama-sama.

Shahdan, maka ayer sungai itu jérneh. Maka dalam sungai-nya pasir, bukan-nya lumpor. Maka tërlalu banyak ikan2; dan hudang galah dan labi2 pun tërlalu banyak. Maka ada-lah nama2 ikan-nya itu juara dan patin dan toman dan tapa dan aruan dan bëtok dan puyu dan tërbul dan ikan puteh dan bëlanak dan sa-bagai-nya. Maka dalam ikan2 yang banyak itu, ikan tapa itu-lah konon ada di-hulu Këlantan itu, bësar-nya boleh mënëlan sa-ekor kerbau. Dan lagi buaya pun tërlalu banyak dalam sungai itu. Maka sëberang ményébérang sungai itu kampong orang. Maka ada-lah sëgala kampong itu këlihatan pënöh dengan pohon këlapa dan pohon buloh. Maka ada-lah kira2 lebar sungai itu hampir sa-tengah mil Inggeris sërta dëngan bengkang bengkok-nya. Dan lagi banyak pula anak2 sungai dan batang ayer yang bërtemu di-kuala-nya pada sungai bësar itu. Maka dari sungai2 itu-lah sëgala përahu2 masok këluar mëmbawa sëgala jénisz makanan dan ayam itek dan buah-buahan. Maka ada tëmpat di-tanam-nya padi di-tëbing sungai itu, tétapi ada-lah susah sadikit kita masok sungai itu dëngan përahu bësar; ada alor-nya dalam, dan ada chetek.

Maka ada kira2 sa-tengah dua jam lama-nya sahaya bërlayar mudek, sampai-lah kapada suatu tëmpat yang bërnama Pangkalan Tambang, yaitu bërsëbérangan dëngan Kampong Laut. Maka ada-lah sahaya lihat ka-darat

pënöh-lah orang di-tépi pantai bërsëak bëribu-ribu banayk-nya, sërta dëngan sënjata. Maka ada-lah pada tiap2 sa-orang itu, ada énam tujoh batang champak buang dan satu parang lading atau chénangkas atau pëdang, dan sa-bilah kérís térsisip di-pinggang-nya; dan ada pula yang mëmbawa sënapang; maka këlihatan bërchëranchangan saperti charang kayu mati. Maka sahaya lihat rupa mëreka itu dalam bëribu-ribu orang itu, sa-orang pun tiada yang puteh kulit-nya, mëlainkan ada-lah sa-orang dua orang hitam manis sahaja, dan yang lain-nya itu sëmuanya hitam, ada-nya. Maka ada-lah di-Pangkalan itu émpat lima puloh dëpa lebar-nya padang pasir puteh, sa-panjang sa-puloh dua bëlas mil jauh-nya.

Shahdan, ada-lah daripada tëmpat itu sampai di-kampong Raja Bëndahara kira2 satu mil jauh-nya. Maka tat-kala sampai-lah sahaya ka-tëmpat itu, maka di-surohkan oleh Tëngku Tëmëna orang2 raja përgi sëmbahkan ka-pada raja, përahu utusan itu sudah sampai ka-Pangkalan Tambang. Maka ada-lah kira2 tiga jam lama-nya sahaya mënantikan orang datang dari dalam itu, maka këmudian datang-lah Sayid Abu turun ka-përahu itu. Maka ia itu diam di-Kampong Laut di-sëberang. Maka adapun Sayid Abu itu përanakan Pontianak; maka ia dudok di-Tëréng-ganu. Maka di-jëmput Raja Këlantan, karéna ia itu ditakuti orang akan dia. Maka Raja mëmbuat guru akan dia. Maka sëkalian orang dalam négéri itu mëmbilang dia saperti raja juga. Maka apabila datang ia ka-përahu, maka mëmbéri salam ia kapada sahaya, lalu sahaya mënyahut salam-nya. Maka di-sangka-nya sahaya Tuan Sayid. Maka kata-nya, ‘Apa khabar Tuan Sayid dalam Singapura? Dan ada-kah bërtemu përompak di-jalan? Maka bérani sangat Tuan Sayid datang ka-mari dëngan përahu këchil ini; maka kalau orang di-sini di-bunoh pun ia tiada bérani bér-

layer dalam pěrahu bagini kěchil,’ serta ia běrtanya khabar, ‘Surat apa ini dan darihal apa?’ Maka jawab sahaya, ‘Tiada-lah sahaya kětahui akan pěrkara isi surat ini, mělainkan saya měmbawa surat sahaja kapada raja.’ Maka kata Sayid Abu, ‘Mari-lah kita měnghadap ka-dalam měmbawa surat ini.’ Maka kata Těngku Těměna, ‘Nanti-lah tuan, sá-běntar, sampai orang dari dalam datang měnjěmput.’

Hatta, maka sa-běntar lagi datang-lah orang raja, ada kiraž tiga ěmpat ratus orang děngan tombak dan pědang běrchangut dan sěnapang, datang hěndak měngambil surat itu. Maka jawab sahaya yang běrtiga, ‘Adapun surat ini tiada-lah boleh sahaya běrikan ka-tangan orang lain, mělainkan di-tangan Raja sěndiri.’ Maka běrbalek-lah mataž itu měmpěrsěmbahkan pěrkataan sahaya itu hěndak měnghadap sěndiri.

Shahdan, datang-lah pula orang itu, kata-nya, ‘Titah Yang di-Pěrtuan itu, pulang-lah ikhtiar kapada tuanž yang měmbawa surat itu, karěna těrlalu susah di-jalan, piluru pěrgi datang.’

Sa-běrmula, maka ada-lah apabila sahaya sampai itu, kěděngaran-lah bunyi měriam yang tiada běrputusan barang sa-běntar juga. Maka kata mataž raja itu, ‘Titah tuanku, jikalau datang sa-suatu hal di-jalan, mati hidup tiada-lah kami kětahui, jangan měnjadi sěsalan.’ Kěmu-dian pikir-lah sahaya karěna pěsan Baba Bun Tiong jangan di-běri ka-tangan orang lain. Maka tatkala itu běrkata-lah Těngku Těměna, ‘Tuan pikir baikž akan pěkěrjaan ini, karěna banyak orang sudah mati di-sambar piluru di-těmpat jalan ini, karěna tiada jalan yang lain sěbab těrlalu děkat, kiraž sa-puloh děpa sahaja jauh-nya kita běr-jalan děngan kubu musoh itu.’ Maka sa-běntar itu běr-

pikir-lah sahaya běrtiga. Maka kata sahaya, ‘Baik juga kita pěrgi sěndiri.’

Hatta, běrjalan-lah sahaya sěkalian sěrta měmbawa surat itu běrsama-sama. Maka pada kětika itu Allah ta’ala juga yang amat měngětabui akan hal hati sahaya, sapěrti orang yang hěndak masok ka-dalam kubor-lah, ada-nya; tiada lain dalam hati sahaya mělainkan mati sahaja, tětapi apa boleh buat, dalam pěkěrjaan orang. Dan lagi sěbab mě-měliharakan nama kita, supaya jangan di-sěbut orang jahat dan pěnakut; barangkali měnjadi rusak pěkěrjaan orang. Maka těrutama mati děngan nama yang baik daripada hidup děngan nama yang jahat. Maka ada-lah pikir sa-haya pada kětika itu-lah kěmatian sahaya, karěna sělalu-lah běrbunyi měriam dan rěntaka daripada sa-bělah mě-nyebělah. Maka běrjalan-lah juga sahaya běrsama-sama děngan orang banyakž itu.

Kalakian, kělihatan-lah pintu pagar Raja Běndahara itu. Maka tibaž datang-lah piluru běrděngong-děngong. Maka orang yang běrjalan dari sa-bělah kanan sahaya itu mě-niarap. Maka orangž yang děkat itu pun habis-lah lari, dan ada yang tundok, ada yang běrlindong di-balek batang kělapa. Maka masingž habis-lah běrpěchah. Maka piluru pun sělalu datang juga. Maka kata Sayid Abu, ‘Tuan měněpi lěkas!’ Maka měněpi-lah sahaya di-balek pohon nyiur běrsama-sama děngan Sayid Abu. Maka sa-běntar itu juga běrlari-lari orang dari dalam datang mě-něgahkan, kata-nya, ‘Titah tiada měmběnarkan měngha-dap, mělainkan surat itu sahaja di-pinta.’ Maka oleh Grandpre di-běrikan-lah surat itu ka-tangan Ěnchek Ha nama-nya. Maka adapun sěgala pěrkara itu sahaya-lah měnjadi juru bahasa Mělayu. Maka ada-lah di-běrikan itu dua puchok surat, sa-puchok kapada Raja Běndahara dan sa-puchok kapada Raja Těměnggong. Maka tinggal lagi

sa-puchok, tiada di-bérikian. Maka kétika měmbérikian surat itu, maka sahaya pinta pěrsémbahkan juga ka-bawah duli hěndak měnghadap sěndiri.

Kémudian maka běrjalan-lah balek pula ka-pěrahu. Maka sa-běntar itu juga orang yang dari bělakang sahaya itu běrlari-lari měngatakan orang mati kěna piluru batang leher-nya, di-těmpat měmbérikian surat itu tadi, sěrta kata-nya, 'Orang yang di-kubu sa-bělah itu, sahaya lihat di-atas kubu-nya itu.' Maka di-lihat-nya děngan těropong orang běrhimpun itu; di-tuju-nya. Maka sa-běntar lagi datang orang raja kapada sahaya, kata-nya, 'Titah Yang di-Pěrtuan, jangan-lah di-běri turun anak pěrahu běrjalan-jalan ka-darat, karěna pada kétika ini něgéri dalam gadoh, karěna banyak orang jabat dari manaz datang, barangkali měnjadi pěrkělahian, ada-nya; dan mati pada kétika ini tiada bichara.' Kémudian sahaya pun měmbéri-lah pěrintah kapada sěgala anakz pěrahu, sa-orang pun jangan turun ka-darat.

Shahdan, hari pun malam-lah. Maka ada kira2 pukul sěmbilan malam, datang-lah orang Raja Těměnggong běrtěriak měmanggil Baba Ko An. Maka jawab sahaya, 'Apa pěkerjaan di-panggil malamz ini?' Maka kata-nya, 'Baba itu sahaja di-panggil tuanku.' Kémudian pěrgi-lah ia běrsama-sama děngan sa-orang anak pěrahu běrnama Ěnchek Andak.

Kalakian, ada-lah kira2 tiga jam lama-nya, kěmbali-lah měreka itu ka-pěrahu. Maka sahaya sěkalian běrtanya, 'Apa khabar di-panggil itu?' Maka kata-nya, 'Raja běrtanya khabarz Singapura dan darihal surat itu; tiada apa lain, mělainkan hal sampan pukat sahaja; maka ia hěndak minta tolong obat dan piluru dari Singapura.'

Hatta, kapada esok-nya datang-lah surat daripada Raja Těměnggong kapada Tuan Bonham běrsampul kain ku-

ning dan sa-puchok surat kapada Baba Bun Tiong běrsampul kain puteh. Maka ada kira2 pukul dua tengah hari, datang-lah ēmpat lima orang raja ka-pěrahu měmanggil sahaya běrtiga, kata-nya, 'Titah Raja Běndahara měnjémput tuanz měnghadap, karěna raja sudah měnyuroh měmbuat jalan dalam tanah; tětapi ingatz, jangan běrkumpul-kumpul banyak orang, ēmpat lima orang sudahlah.'

Kémudian sahaya běrtiga dan anak pěrahu tiga orang ka-darat, bukan-nya pada jalan yang dahulu itu; ini běrjalan dalam kampongz orang. Adapun běrjalan itu běrlari-lari anak. Maka ada-lah sahaya lihat sambil běrjalan itu banyak-lah pohonz yang ada chompangz dan putus dan yang ada rumahz itu pun habis rompang ramping di-makan piluru. Maka sělalu juga běrbunyi měriam di-sabělah sana itu.

Maka adapun běrjalan itu bukan-nya měnurut jalan besar, běrpusing-pusing kampong dan sawah padi, masok pagar kěluar pagar, masok ka-dalam bělukar. Kémudian běrtěriak orang raja itu, kata-nya, 'Ingatz, sudah děkat kubu-nya, jangan běrkampong; běrchěrai-chěrai sa-orang sa-orang.' Maka sa-běntar itu juga orang yang měmbawa jalan itu pun běrlari děrasz, sambil kata-nya, 'Běrlari, tuan!' Maka sahaya pun běrlari kětiga. Maka sampai-lah kapada suatu těmpat tanah tinggi. Maka ada-lah di-situ suatu kubu Raja Běndahara; ada orang měnjaga kubu itu lima ēnam puloh orang. Maka ada lela lima ēnam puchok dan sěnapang dan lěmbing. Maka kěmudian běrjalan pula. Maka kata sahaya, 'Apa sěbab tadi Ěnchek běrlari?' Maka jawab-nya, 'Itu-lah těmpat měnghadap měriam yang di atas madat-nya, čerti-nya bangun-bangunan-nya.'

Maka sa-běntar itu sampai-lah di-těpi kubu Raja Běndahara. Maka kělihatan-lah kubu musoh itu, ada kira2